

ACTA HISTRIAE
30, 2022, 2

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

30, 2022, 2

KOPER 2022

ISSN 1318-0185
e-ISSN 2591-1767

UDK/UDC 94(05)

Letnik 30, leto 2022, številka 2

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Stuart Carroll (UK), Angel Casals Martinez (ES), Alessandro Casellato (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Lucien Faggion (FR), Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleš Maver, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Žiga Oman, Jože Pirjevec, Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Luca Rossetto (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Uredniki/Redattori/
Editors:**

Urška Lampe, Gorazd Bajc, Lara Petra Skela, Marjan Horvat, Žiga Oman

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Petra Berlot

**Lektorji/Supervisione/
Language Editors:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.), Lara Petra Skela (angl., slo.)

**Izdajatelj/Editori/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000, Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18, e-mail: actahistriae@gmail.com; https://zjdp.si/

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Dvoboj med Charlesom de Lamethom in Charlesom de Castriesom 12. oktobra 1790. Jean-François Janinet (1752-1814) (Muzej Carnavalet, Pariz) / Duel between Charles de Lameth and Charles de Castries on October 12 1790. Jean-François Janinet (1752-1814) (Carnavalet Museum, Paris) / Duello tra Charles de Lameth e Charles de Castries del 12 ottobre 1790. Jean-François Janinet (1752-1814) (Museo Carnavalet, Parigi).

Redakcija te številke je bila zaključena 30. junija 2022.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: CLARIVATE ANALYTICS (USA): Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); DOAJ.
To delo je objavljeno pod licenco / Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY-NC 4.0.

Navodila avtorjem in vsi članki in barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zjdp.si>.

Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: <https://zjdp.si/it/>.

The submission guidelines and all articles are freely available in color via website [http: https://zjdp.si/en/](https://zjdp.si/en/).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Matjaž Grahornik:** Tragičen vstop v novo leto:
smrt Franca Jožefa grofa Herbersteina v dvoboju 2. januarja 1713 263
*Un tragico ingresso nell'anno nuovo: la morte in duello di
Franz Joseph conte di Herberstein il 2 gennaio 1713
A Tragic Start to a New Year: The Death of Franz Joseph
Count Herberstein in a Duel on 2 January 1713*
- Alessandro Fausti:** Relazioni di amicizia tra Salò e Venezia.
Il caso della riedizione degli statuti della Magnifica Patria 297
*Friendship Relations between Salò and Venice. The Case of
the Re-edition of the Statutes of Magnifica Patria
Prijateljski odnosi med Salòjem in Benetkami.
Primer nove izdaje statotov »Magnifice Patrie«*
- Marija V. Kocić & Nikola R. Samardžić:** British Sources
on the Crisis of the Venetian Patriciate during the Second
Morea War: The Case of Daniel IV Dolphin 325
*Fonti britanniche sulla crisi del patriziato veneziano nel periodo
della seconda guerra di Morea: il caso di Daniele IV Dolfin
Britanski viri o krizi beneškega patriciata v času druge
morejske vojne: primer Danieleja IV. Dolfina*
- Jelena Knežević & Julian Köck:** Theodor Mommsen in
Montenegro (1862) 347
*Theodor Mommsen in Montenegro (1862)
Theodor Mommsen v Črni gori (1862)*
- Milena Kavarić & Rajka Đoković:** Čedomorstvo u
modernoj i suvremenoj Crnoj Gori 377
*L'infanticidio nel Montenegro in età moderna e contemporanea
Infanticide in Modern and Contemporary Montenegro*

- Ivona Jovanović & Jasna Potočnik Topler:** The Contribution of First Teachers of French at Petrović's Court to the Transformation of Society and the Affirmation of Montenegro in Europe 407
Il contributo dei primi insegnanti di francese alla corte dei Petrović alla trasformazione della società e l'affermazione del Montenegro in Europa
Prispevek prvih učiteljev francoščine na Petrovičevem dvoru k preobrazbi družbe in uveljavitvi Črne gore v Evropi
- Ivan Jeličić:** *I migliori elementi d'italianità.* Local Political Power Ascension and Italianization during the First Years of Post-world War I in Volosca–Abbazia, 1918–1920 429
I migliori elementi d'italianità. L'ascesa al potere locale e l'italianizzazione nei primi anni del primo dopoguerra a Volosca–Abbazia, 1918–1920
I migliori elementi d'italianità. Vzpon lokalne politične moči in italijanizacija v prvih letih po prvi svetovni vojni v Volosko–Opatiji, 1918–1920
- Marko Medved:** L'abuso della religione nella liturgia politica della Fiume dannunziana: la benedizione del pugnale nella chiesa di S. Vito 451
Abuse of Religion in the Political Liturgy of D'Annunzio's Rijeka (Fiume): The Scandal of the Blessing of the Dagger in St. Vitus Church
Zloraba vere v politični liturgiji na dannunzijeovski Reki: blagoslov bodala v cerkvi sv. Vida
- Larysa Poliakova & Natalia Shkoda:** Historiographic Issues Regarding the Position of the Orthodox and Roman Catholic Churches in Soviet Ukraine in the Years 1920–1930 471
Problemi storiografici relativi alle posizioni della chiesa ortodossa e quella cattolica romana nell'Ucraina sovietica negli anni 1920–1930
Historiografska vprašanja glede položaja pravoslavne in rimokatoliške cerkve v sovjetski Ukrajini v letih 1920–1930
- Klemen Kocjančič:** A Contribution to the Role of (Former) Red Army Prisoners of War and White Emigrés in Slovenia during the German Occupation, 1943–1945 487
Contributo riguardo al ruolo degli (ex) prigionieri di guerra dell'Armata rossa e dell'«emigrazione bianca» in Slovenia durante l'occupazione tedesca, 1943–1945
Prispevek k vlogi (nekdanjih) rdečearmijskih vojnih ujetnikov in belih emigrantov v Sloveniji med nemško okupacijo, 1943–1945

- Borut Klabjan:** Graditi partizanski spomin v socialistični Jugoslaviji:
slovenski primer v času po drugi svetovni vojni 513
*Costruire la memoria partigiana nella Jugoslavia socialista:
il caso sloveno dopo la seconda guerra mondiale
Building Partisan Memory in Socialist Yugoslavia:
The Slovene Case after World War II*
- Boštjan Udovič:** “Danke Deutschland!”: The Political and Diplomatic
Contribution of the Federal Republic of Germany to the
Creation of Independent Slovenia 535
*«Danke Deutschland!»: il contributo politico-diplomatico
della Repubblica Federale di Germania alla nascita dello
Stato indipendente della Slovenia
»Danke Deutschland!«: politično-diplomatski
prispevek Zvezne republike Nemčije k nastanku slovenske države*

ČEDOMORSTVO U MODERNOJ I SUVREMENOJ CRNOJ GORI

Milena KAVARIĆ

Univerzitet Mediteran, Pravni fakultet-Podgorica, Josipa Broza Tita bb, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: milena.kavaric@unimediteran.net

Rajka ĐOKOVIĆ

Univerzitet Crne Gore, Pravni fakultet, Ulica 13 jula broj 2, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: rajkadj@ucg.ac.me

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja odziv družbe na kaznivo dejanje detomora v dveh obdobjih v zgodovini Črne gore: v času obnove države v drugi polovici 19. stoletja ter v sodobnosti, na začetku 21. stoletja. Na podlagi analize pravnih virov in etnografskega gradiva avtorici rekonstruirata odnos državnih oblasti, tako zakonodajnih kot sodnih, do detomora v Črni gori nekoč in danes. Sredi 19. stoletja je bil detomor pereč problem, pogojen s specifičnimi družbenimi okoliščinami, ki jih je zakonodajna oblast skušala reševati z najstrožjimi kaznimi. Vendar pa so sodišča, kot je razvidno iz neobjavljenih in objavljenih sodb, te ostre normativne določbe omiljevala in so namesto predpisane smrtne kazni za detomor izrekala zaporne kazni. Takemu kaznovalnemu pristopu so konec 19. stoletja sledili tudi predpisi, saj je bila tedaj smrtna kazen spremenjena v zaporno, hkrati pa se je kazala tudi težnja po njenem skrajšanju. Po razčlenitvi sprememb v načinu obravnave detomora v Črni gori v 19. stoletju avtorici v prispevku na kratko preletita tudi sodobne rešitve, naslanjajoč se na analizo sodne prakse med letoma 2008 in 2019, v kateri se detomor obravnava kot privilegirana oblika umora, za katero je predpisana kazen od šestih mesecev do petih let zapora. Analiza sodobne sodne prakse tako pokaže, da se pogosto izrekajo pogojne kazni ali minimalne zaporne kazni za dejanje, ki je privilegirano že z zakonskimi določili. Z empatičnim odnosom sodnikov do storilk kaznivega dejanja detomora se nadaljuje tradicija 19. stoletja, za katero je značilen prizanesljiv odnos do tega zločina.

Ključne besede: Črna gora, neporočena mati, nezakonski otrok, detomor; splav

L'INFANTICIDIO NEL MONTENEGRO IN ETÀ MODERNA E
CONTEMPORANEA

SINTESI

L'articolo preseta le reazioni sociali davanti al crimine di infanticidio in due momenti decisivi per la statualità montenegrina: nel periodo del rinnovamento nel XIX secolo e nel periodo della riconquistata indipendenza del XXI secolo. Con l'analisi delle fonti legali, nonché del materiale etnografico, gli autori hanno ricostruito l'atteggiamento delle autorità statali, sia quelle legislative che giudiziarie, nei confronti dell'infanticidio nel Montenegro moderno e contemporaneo. A metà dell'Ottocento l'infanticidio era un problema attuale condizionato da specifiche circostanze sociali che le autorità legislative cercavano di risolvere con le più severe punizioni. Tuttavia, come si può vedere dai verdetti inediti e pubblicati, tali rigide disposizioni normative vennero attenuate dai tribunali. Dunque, invece della prescritta pena di morte per infanticidio, veniva inflitta una pena detentiva con la tendenza di ridurre la durata. Dopo aver analizzato i cambiamenti nel trattamento dell'infanticidio nel Montenegro in età moderna, l'articolo fornisce una breve panoramica delle soluzioni contemporanee, insieme a un'analisi della prassi giudiziaria dal 2008 al 2019, in cui l'infanticidio viene affrontato come un omicidio privilegiato per il quale viene prevista una pena detentiva della durata da sei mesi a cinque anni. Infine, l'analisi giuridica attuale indica che per un atto già privilegiato dalla legge spesso vengono inflitte pene sospese o una pena detentiva minima. L'atteggiamento empatico dei giudici nei confronti degli autori di questi crimini è in linea con la tradizione del XIX secolo, caratterizzata da un approccio benevolo.

Parole chiave: Montenegro, madre illegittima, figli illegittimi, infanticidio, aborto

UVOD

Promatrano kroz povijest, muškarci su počinili daleko više kaznenih djela nego žene, zbog čega se utvrdilo mišljenje da je kriminal muška pojava (Lukić, 2019). Ženama kao počiniteljicama zločina u crnogorskoj znanstvenosti nije posvećena dovoljna pažnja, iako u svijetu postoji trend da se ženski kriminal sagledava iz različitih aspekata (Scott et al., 2019).

Najčešće žrtve ženskih zločina bila su lica s kojima su one bile emocionalno povezane. Kako je crnogorska žena tradicionalno bila vezana uz kuću, na tom su području obitavale njezine ambicije i želje, pa su žrtve njezinih zločina rijetko bile osobe izvan braka i obitelji. Obično su to bili muževi i njihova vlastita djeca. U modernoj Crnoj Gori su žene ubijale muževe najviše zato što su i same bile žrtve njihovog zlostavljanja, a djecu - da se oslobode brige o novorođenom djetetu, a ako je riječ o izvanbračnom

djetetu - da izbjegnju sramotu i društvenu osudu kojoj bi bile izložene zbog izvanbračnog majčinstva. Na temelju analize pravomoćnih sudskih presuda može se primijetiti da su čedomorstva u suvremenoj Crnoj Gori uglavnom vezana za žene čija trudnoća nije bila zaštićena brakom: neudate djevojke i udovice.

Izraz čedomorstvo u ovom radu odnosi se na ubojstvo djeteta pri rođenju ili neposredno nakon rođenja od strane njegove majke. Riječ čedo ima u sebi emotivnu notu i asocira na duboku vezu majke i djeteta (Modley, 1998, 5). Pojam čedomorstvo ima povijesni karakter s obzirom na to da se više ne koristi u suvremenom crnogorskom kaznenom pravu, već se koristi izraz “ubistvo djeteta pri porođaju” (članak 146, Krivični zakonik Crne Gore, 2003). Zanimljivo je da stariji spomenici crnogorskog prava ne označavaju čin lišenja djeteta pri rođenju od strane majke s određenim pojmom, već govore o “(u) davljenju” djeteta (Crnogorski zakonici, 1998 I, 104). Dakle, djelo je deskriptivno označeno kroz najčešći čin izvršenja. Imajući na umu gore navedeno, u ovom će se radu koristiti pojam čedomorstvo, koji je udomaćen u crnogorskoj pravnoj literaturi, kako bi se izbjegla terminološka nedosljednost.

U crnogorskoj historiografiji tema čedomorstva je zanemarena s obzirom na činjenicu da je ovaj zločin tijekom 19. stoljeća predstavljao značajan društveni problem. Budući da je čedomorstvo bio čest slučaj kod poroda izvanbračne djece, moglo bi se očekivati da će se pitanje čedomorstva obrađivati u radovima koji se bave položajem izvanbračne djece. Međutim, većina autora koji su analizirali položaj izvanbračne djece u crnogorskoj prošlosti, predstavljali su njihov imovni i statusni položaj (Stojanović, 1967; Kulauzov, 2011), s tim da je bilo autora koji su dodirivali temu čedomorstva (Kulauzov, 2012, 287, 289–290). Stoga je autorima ovog rada bilo inspirativno popuniti tu prazninu i pokušati dati cjelovitiju analizu čedomorstva.

Autori su se bavili temom čedomorstva na dvije razine. Prva se odnosi na sažeti prikaz položaja izvanbračnih majki i izvanbračne djece kako bi se sagledali uzroci počinjenja čedomorstva, nakon čega slijedi analiza bogatog zakonodavstva i sudske prakse iz 19. i početka 20. stoljeća koja se odnosi na ovo djelo. Drugi dio rada, oslanjajući se na relevantnu suvremenu sudsku praksu, ukazuje na trend opadanja broja čedomorstava, ali i na činjenicu da se ovaj zločin čini i danas, odnosno da su prisutni još uvijek neki obrasci ponašanja iz prošlosti kada je u pitanju odnos izvanbračne majke prema neželjenoj djeci.

Za potrebe ovog rada analizirani su i kronološki segmentirani objavljeni i neobjavljeni arhivski materijali, zakonski tekstovi, kao i putopisi stranaca i etnografska građa iz ovog razdoblja. Poseban je kuriozitet prikazivanje određenih normi Bogišićevog *Koncepta Kaznenog zakonika* za Kneževinu Crnu Goru iz 1896. godine, koje do sada nisu bile poznate široj znanstvenoj javnosti.¹ Naime, Bogišić je izradio *Koncept Ka-*

1 Koncept Kaznenog zakonika prvi je put objavio profesor Zoran Rašović u okviru monografije Crnogorska služba V. Bogišića, (Ne)završeni zakonski projekti u izdanju Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (Rašović, 2017).

znenog zakonika dok je bio ministar pravosuđa u vladi kneza Nikole (1893.–1899.). Kako je ovaj Bogišićev pothvat do sada bio nepoznat, zadatak je znanosti ubuduće rekonstruirati okolnosti i cilj njegove izrade, kao i da mu odredi svoje mjesto u razvoju crnogorskog kaznenog prava.

Za proučavanje ovog problema odabrano je razdoblje 19. i početak 21. stoljeća, jer su ta razdoblja važna za obnovu crnogorske državnosti. Čini se da je ovo bio solidan put koji će dovesti do spoznaje društvene reakcije na čedomorstvo, počevši od neizbježne smrtne kazne do odgođenog izvršenja (kratkotrajne) zatvorske kazne. Kada se u Crnoj Gori pokrene pitanje kaznene politike prema ovom zločinu, a biće pokrenuto jer je već pokrenuto u okruženju (Mrvić, 1996; Novoselec, 2009), korisno je imati uvid u ranija rješenja.

SOCIJALNA UVJETOVANOST ČEDOMORSTVA U 19. STOLJEĆU

Problem izvanbračne djece bio je vrlo aktualan tijekom 19. stoljeća u Crnoj Gori, iako se crnogorsko okruženje smatralo konzervativnim i puritanskim. Na njegovu aktualnost ukazuje činjenica da se tadašnji zakoni i posebni propisi tim problemom bave u velikoj mjeri.²

Izvanbračni prijestupi u Crnoj Gori imali su svoju društvenu i povijesnu pozadinu. Nastali su kao posljedica niza okolnosti u temelju povezanih sa opadanjem udjela muške populacije. Naime, velik broj muškaraca gubio je život na bojnopolju u istrebljujućim ratovima sa Turcima,³ epidemijama, pomorima gladi,⁴ četovanjima,⁵ a često i u krvnim osvetama. Naime, zaštita života i imovine u crnogorskom društvu dugo se provodi kroz krvnu osvetu (Ergaver, 2016; Darovec 2017; Tepavčević, 2018; Darovec, 2019). Osveta se događala u situacijama kada društveni sukob nije bio ispravno razriješen ili kada je društvo smatralo da nije časno pristati na kompoziciju (Ergaver, 2016; Darovec, 2017, 73; Darovec et al., 2017). Žene su obično bile izuzete iz krvne osvete (Darovec, 2017, 62; Darovec et al., 2017, 406). Ubojstvo žena, kao i djece, smatralo se nečasnim jer oni nisu nosili oružje i princip ravnopravnosti i časti nije dopuštao da oni budu lišeni života (Darovec et al., 2017, 406). Uloga žena u sprovođenju osvete je bila kontradiktorna. Iako žene nisu izravno vršile krvnu osvetu, mogle su se pojaviti kao pokretač osvete kada su muški članovi obitelji oklijevali ili odugovlačili s izvršenjem krvne osvete (Darovec et al., 2017, 408; Mrkaić, 2020, 76). Osim toga, žene su imale značajnu ulogu u prvoj

-
- 2 Značajan broj zakonskih inkriminacija u *Danilovom zakoniku* (čl. 71-73); *Naredbi o vanbračnim prestupima* (1884); *Zakonu o vanbračnoj djeci* (1892); *Privremenim pravilima o vanbračnoj djeci* (1894).
 - 3 Samo u crnogorsko-turskom ratu 1862. godine poginulo je i ranjeno je 6.600 mladih Crnogoraca, što je za jednu malu državu kao što je Crna Gora, ogroman postotak (Pavičević, 1963, 387).
 - 4 U pomoru gladi koja je zadesila Crnu Goru 1851. godine umrlo je blizu 1.000 osoba, uglavnom muškarci (Pejović, 1960, 174).
 - 5 Pljačkaški pohodi na tuđe teritorije radi pribavljanja sredstava za opstanak – pljačkaška privreda (Stojanović, 2009, 58).

fazi pomirenja nakon izvršene osvete (Darovec, 2017, 80-81; Darovec et al., 2017, 408). One su pokretale pomirenje noseći teret poniženja zbog toga što je muški član njene obitelji lišio života žrtvu. To poniženje je bilo nužno kako bi obitelj žrtve osjetila neku vrstu moralne satisfakcije zbog nanijete povrede (Darovec, 2017, 70), nakon čega bi se moglo pristupiti pomirenju.

Gospodarske migracije također su utjecale na aktualnost zločina koji su često dovodili do izvanbračne djece. Odlazak radne snage, uglavnom na američki kontinent, početkom 20. stoljeća poprimio je intezivni karakter i nije se mogao spriječiti nikakvim mjerama upravnog karaktera, pa ni samim kneževim utjecajem.⁶ U većini slučajeva odlazili su samo muškarci i to oni u punoj snazi, dok je ženska populacija ostajala “na broju”, bez muževa, zaručnika i onih za koje su se mogle vjenčati. Dodatni utjecaj na učestalost izvanbračnih prijestupa imala je i borba za učvršćivanje principa nerazrješivosti braka (Stojanović, 1967, 90) koja je proklamirana u članku 67 *Danilovog zakonika*.

Stjecajem takvih okolnosti stvoreni su uvjeti da određeni broj žena, koje stupaju u izvanbračne veze, postanu “pogrešilice”.⁷ Stoga su izvanbračni prijestupi, bez obzira na konzervativizam Crnogoraca, na neki način bili biološka neizbježnost.

POLOŽAJ IZVANBRAČNE MAJKE I IZVANBRAČNOG DJETETA

Sudbina majke izvanbračnog djeteta ovisila je o spremnosti oca tog djeteta da je oženi, odnosno o snazi njezine obitelji da ga na to prisili (Karadžić, 2017, 90). Čak i kad bi se zaključio brak s ocem izvanbračnog djeteta, čime bi se dijete učinilo zakonitim, to ne bi u potpunosti oslobodilo “pogrešilicu” od prijekora okoline. Jer, ono što je prethodilo zaključenju takvog braka u Crnoj Gori nikada se ne oprašta.⁸ Ukoliko takav ishod nije bio moguć, bilo iz pravnih razloga (na primjer, veza s oženjenim muškarcem, rođakom itd.) ili iz nekih drugih razloga (odnos je, na primjer, bio prisiljen), njezin je položaj bio osobito težak. Protjerivanje iz roditeljske kuće bilo je uobičajeno zbog sramote koju joj je nanijela, a ni drugi joj se ne bi usudili dati sklonište. Izvanbračno dijete, u patrijarhalnom okruženju kakvo je crnogorsko, bila je sramota ne samo za djevojku i njezinu obitelj, već i za proširenu obitelj čiju je čast izvrgla ruglu tim sramotnim djelom (Kulauzov, 2012, 285). Posebno bi tim činom narušila ugled i autoritet poglavara kuće: oca, brata, svekra, djevera (Mrkaić, 2020, 70).

Činjenica da on kao “glava” kuće nije imao potpunu kontrolu nad članovima

6 Samo je 1907. godine u Sjedinjenim Državama bilo 15.000 Crnogoraca, što je činilo gotovo 1/10 ukupnog stanovništva ili 1/3 ukupne najsposobnije radne snage (Pejović, 1962).

7 Crnogorsko patrijarhalno društvo osmislilo je velik broj pogrdnih izraza za žene, za koje ne postoje sinonimi u muškom rodu. Jedan od tih izraza je “pogrešilica” – koji označava majku izvanbračnog djeteta (Bogićević, 2010, 407).

8 Senat je 1875. godine uputio dopis jednom kapetanu u kojem je naredio da nitko ne smije ukoriti Iliju G. jer je uzeo ženu kojoj je prethodno “učinio dijete” jer će bit “od suda kastigani” (kažnjeni, prim. autora) (Marković, 1973, 82).

Slika 1: Ulica na Cetinju, glavnom gradu Crne Gore, 1877 (Mary Evans Picture Library).

svoje obitelji, izlagala ga je ruglu i osudi okruženja. Zbog toga je od reakcija muških članova obitelji ova žena najviše strahovala. U takvim okolnostima bila je nekada prisiljena napustiti kuću i skrivati se u špiljama u kojima bi umrla od gladi ili napada zvijeri (Somier, 1994, 88). Ni okolica nije imala milosti prema njoj. Podvrgavali su je upitnim pogledima i podrugljivim komentarima. Stigmatizacija se pojačavala kako bi se širila vijest koja je izazivala porugu. U crnogorskom okruženju koje je osobito cijenilo čednost žene (Mrkaić, 2020, 70) nije bilo lako živjeti i preživjeti.⁹ Društveni prijekor, šikaniranje, odbacivanje i nerijetko krvna osveta, doveli su do toga da je samoubojstvo žene često bio jedini izlaz (DACG-VS, 68, 3542).¹⁰ Ukoliko se ne bi odlučila na taj korak, spasonosno rješenje “pogrešilica” je vidjela u skrivanju nezakonite trudnoće i eliminiranju djeteta. Tome je često i pribjegavala kako bi sakrila dokaz svoje izvanbračne spolne veze i tako sačuvala svoju čast. Koliki je bio značaj časti u Crnoj Gori pokazuju i brojne izreke koje su postale dio narodne tradicije i odražavaju svijest da ugled i čast imaju veći značaj

9 Kurt Flerike, koji je 1895. godine boravio u Crnoj Gori, opisuje susret sa jednom djevojkom koja je rodila izvanbračno dijete sljedećim riječima: “Jedno takvo nesrećno stvorenje stoji u jednom selu ispod neke lipe, a oko nje seoski momci i djevojke igraju, izruguju se, na kraju joj skidaju crvenu kapu sa glave i gaze je. Sljedećeg dana se ova sirota djevojka bacila u vodu” (Flerike, 2009, 147).

10 Jovan Popovic Lipovac piše o događaju koji se, kako navodi, dogodio 1860. godine. Djevojka je bratu rekla da je nedostojna biti njegova sestra jer “je nanijela sramotu njihovoj hrabroj kući” (2001, 103). Ustrajno je odbijala otkriti ime mladića sa kojim je zatrudnjela. Na kraju se “bacila sa stijene da ne bi preživjela svoju sramotu” (Lipovac, 2001, 103-104). Brat je naknadno saznao mladićevo ime i ubio ga. Ovim događajem započet je lanac krvne osvete čiji je epilog bio 40 ubijenih i ranjenih ljudi (Lipovac, 2001, 103-104).

nego neke druge vrijednosti, uključujući i život: “Sve za obraz (*čast*, prim.aut.), a obraz ni za što” (Bogišić, 2004a, 527).

Posljedice izvanbračnog odnosa u osnovi su snosile samo izvanbračne majke (Kulauzov, 2012, 293; Marković, 2019, 184). Za njih, kako je slikovito rečeno u članku 74 *Danilovog zakonika*, “nema lijeka ničesova” (Crnogorski zakonici I, 1998, 181). Drugim riječima, gubile su svu vlast nad svojim djetetom, gubile su pravo na uzdržavanje i opremu,¹¹ ako su bile djevojke, a ako je neka bila udovica gubila je pravo na udovski užitak i ostojbinu.¹² Izvanbračne majke su nekada izlaz tražile u bijegu “preko granice” Crne Gore, u austrougarsko primorje ili Tursku, ovisno o tome čijim je područjima gravitirala regija iz koje je pobjegla. Tako Stana iz Morače (općina Kolašin), nije htjela reći s kim je 1886. godine pogriješila pa je po kazivanju njene majke, pobjegla u Bijelo Polje, koje je tada bilo pod turskom vlašću (DACG-VS, 73, 5273). Stake Jovović iz Vira je 1911. godine, “malo poslje porođaja utekla preko granice a djete je ostalo bez hranitelja”, razlog bijega ne može se precizirati iz raspoloživih izvora (DACG-KCMP, 174, 392). Preko granica Crne Gore su nekada odlazile izvanbračne majke nakon što su lišile života neželjeno dijete. Tako je žena Nika Jovova, Anđuša, iz Bjeloša (okolina Cetinja), koja je 1886. godine “rodila bila dijete u seockom lugu a isto u vodi bacila”, iako je bila u teškom zdravstvenom stanju,¹³ “izvukla se kradom iz varoši” pa je “utekla preko granice t.j. u Austriju” (DACG-VS, 73, 5556). Crnogorske vlasti, u saradnji sa austrougarskim vlastima u Kotoru, preduzele su potrebne mjere kako bi prijestupnica bila lišena slobode.¹⁴ U konačnici, prijestupnica je uhićena i Ministarstvo inostranih poslova Crne Gore je zatražilo od austrougarskih vlasti u Kotoru¹⁵ izručenje ove crnogorske podanice kako bi bila vraćena u Crnu Goru i kažnjena za čedomorstvo koje je počinila (DACG-VS, 79, 3379, 3383).

Za razliku od izuzetno grubog odnosa prema izvanbračnoj majci, državna je vlast, kada je riječ o izvanbračnoj djeci, pokazivala posebnu brigu. Etički razlozi tog doba, utemeljeni na tradiciji, doveli su do humanih zakonskih opredjeljenja prema izvanbračnoj djeci. Njihovi su se interesi štitili relativno učinkovito, uz motivaciju da je

11 Miraz (*dos*).

12 Ostojbina je novčani iznos koji je udovica, u slučaju da napusti suprugov dom, dobijala kao protuvrijednost za trud koji je uložila u muževu kuću (Stojanović, 2009, 229-242).

13 Nakon saznanja da je Anđuša počinila čedomorstvo “vlasti naše stavile su bile ruku na prestupnicu ali budući jako slaba ušled porođaja iz čovječnosti nastavismo je u zatvor, već ju stave pod nadzor dok se ne oporavi. Međutim imenovana iste noći umakne” a kako je u Kotor bio upućen redarstvenik da “pozna među tamničarima Anđušu ženu Nika Jokova iz Bjeloša, koja je optužena za čedomorstvo,” jasno je da su čedomorku austrougarske vlasti lišile slobode (DACG-VS, 79, 3383).

14 U sklopu potrage za odbjeglom Anđušom, Ministarstvo vanjskih djela Crne Gore je austrougarskim vlastima u Kotoru poslalo osobni opis prijestupnice: “Godina ima 38, stasa srednjeg, kose crne, obraza dugi, očiju crnih, malih, nosa malog oštrog, drugih osobnih znakova nema. U isto vrijeme ponavljamo našu molbu da se imenovana ne bi ukrala, već da se pronađe kako bi izdržala zasluženu kaznu” (DACG-VS, 64, 1126).

15 Grigor Stanojević je pisao o odnosu Crne Gore i Boka u vrijeme dok je Boka bila pod mletačkom i austrougarskom vlašću. Crnogorsku sirotinju privlačila je gospodarski razvijenija Boka i Kotor (Stanojević, 1953, 22), a u kontekstu bjekstva izvanbračnih majki u Boku, čini se da nije isključeno da su imale u vidu taj gospodarski faktor kada su bježale jer nisu mogle živjeti u Crnoj Gori, ne samo zbog siromaštva, nego i zbog počinjenog izvanbračnog prijestupa.

“zlo već počinjeno” i da ga treba sanirati (Stojanović, 1967, 91). Potrebe izvanbračnog djeteta imale su prednost nad interesima njegovih roditelja. Crnogorsko pravo je dozvoljavalo istraživanje izvanbračnog očinstva (Stojanović, 1967, 91), za razliku od tada važećih pravila austrijskog, srpskog ili francuskog prava (Krešić, 2010, 189). Obveza uzdržavanja izvanbračnog djeteta teretila je izvanbračnog oca (Stojanović, 1967, 91). Ukoliko je otac primio izvanbračno dijete u svoju kuću, ono stječe sva prava i obveze kao i njegova bračna djeca (Marković, 2016, 284). Odbije li to učiniti, dijete se predaje majci ili nekoj drugoj ženi na potporu. U tom je slučaju otac dužan platiti 130 talira¹⁶ za uzdržavanje djeteta, što je bila vrijednost veća od vrijednosti prosječne crnogorske imovine (Stojanović, 1967, 94). Ovu praksu potvrđuje i Bogišićev izvjestitelj u odgovoru na anketno pitanje vezano za brigu o izvanbračnoj djeci (Bogišić, 2004b, 58),¹⁷ kao i presude Senata iz toga vremena.¹⁸ U slučaju da je majka imala više ljubavnika pribjegavalo se kolektivnoj odgovornosti u pogledu uzdržavanja izvanbračnog djeteta, jer je u tom slučaju dokazivanje očinstva bilo vrlo teško.¹⁹

S obzirom na to da se u Crnoj Gori rađao velik broj izvanbračne djece, a posebice je to bilo u porastu u posljednja dva desetljeća 19. stoljeća, država je bila angažirana u pronalaženju novih rješenja za njihovu skrb. U tu svrhu, 1894. godine, osnovan je poseban Fond za nezakonitu djecu u kojem je država izdvajala značajna sredstva za ovu namjenu.²⁰ Iz sredstava Fonda uzdržavala su se djeca čiji je otac bio nepoznat ili je bio nedostupan državnim tijelima (pobjegao je preko granice) ili koji nije mogao pružiti potporu.

Teška financijska situacija države, kao i odbojan odnos javnosti prema izvanbračnoj djeci s kraja 19. i početka 20. stoljeća, utjecali su na smanjenje sredstava namijenjenih

- 16 Sredstva za uzdržavanje djeteta dobivaju se od prihoda od očeve imovine ili u konačnici, njenom prodajom. To ilustrira jedna odluka Senata iz 1869. godine kojom se nalaže ocu jednog izvanbračnog djeteta da ustupi dio od prodane imovine “onoj devojci te joj je učinio dijete” (Jovičević, 1994, 290-291). Inače, talir je bio austrijski novac koji se, uz krunu, pretežno koristio u Crnoj Gori u drugoj polovici 19. stoljeća (Đurović, 2008, 363). Tečaj talira u Crnoj Gori određivan je prema austrijskom tečaju na dnevnoj bazi (Šćepanović, 1998, 62). Kao što se vidi iz ovog primjera, crnogorsko pravo je prinudnom prodajom očeve imovine nastojalo osigurati sigurno uzdržavanje izvanbračnog djeteta. Austrijski građanski zakonik propisivao je obvezu izvanbračnih roditelja da uzdržavaju svoju izvanbračnu djecu prema imovinskom stanju (Krešić, 2011, 190). Bilo je to fleksibilnije rješenje u korist izvanbračnih očeva, imajući u vidu da se vrijednost imovine mogla promijeniti na štetu interesa izvanbračne djece.
- 17 U odgovoru na pitanje o pravima i obvezama izvanbračne djece se osobito ističu prava djeteta: “Otac ili uzme k sebi dijete, te ga hrani, ili treba da plati talijera 130...a dijete preda kakvoji siromašnoj ženi te joj taj interes dae kao naknadu sve dok dijete odraste i postane samosvoje” (Bogišić, 2004b, 58-59).
- 18 Senat je 26.02.1875. donio presudu povodom izvanbračnog rođenja djeteta Bećira Brajovića i neudate kćeri Pera Đurova koji su priznali da su “imali bludni snošaj”. U presudi Senat odlučuje: “da se dijete preda, ženi kakvoj na izdržavanje i na trošak Bećirov” (Marković, 1973, 88-89).
- 19 Senat je 1874. godine donio presudu prema kojoj je šest muškaraca bilo dužno uplatiti novac za uzdržavanje izvanbračnog djeteta koje je rodila Marica Đ. Senat je “presudio svu šestoricu na zakonsko izdržavanje djeteta, tj. da svi plate 130 talira”. Kako je dijete koje je Marica Đ. rodila umrlo, suma od 130 talira pripala je državi (Vuksan, 1935, 327).
- 20 Izvještaj o troškovima uzdržavanja izvanbračne djece dostavljen Velikom sudu 3.1.1896. navodi da je tijekom 1895. godine “potrošeno za vanbračnu djecu fiorina 10.629.64”, što je bio veliki iznos za siromašnu državnu blagajnu (Rajković, 1998, 427).

za uzdržavanje takve djece. Tako je iznos naknade progresivno opadao sa uzrastom djeteta.²¹ Kada izvanbračno dijete navrší 12 godina, pravo na uzdržavanje prestaje sukladno *Naredbi Velikog suda kapetanima²² o plaćanju godišnjeg izdržavanja za vanbračnu djecu iz 1896. godine* (Crnogorski zakonici II, 1998, 356-357). Nakon toga dijete je prepušteno samo sebi, odnosno ostalo je na teret svoje izvanbračne majke. Kako je majka u pravilu bila bez imovine, a obitelj je nije podržavala zbog počinjenog djela, zaštita izvanbračne djece sve je više imala formalno značenje. Istodobno, dijete s izvanbračnim statusom bilo je diskriminirano u svakodnevnom životu.²³ Za njega je u narodu usvojen pogrdni naziv “kopile” (Bogišić, 2004a, 291).

U konačnici, žrtve čedomorstva u pravilu su bila izvanbračna djeca, usprkos velikoj brizi države da spriječi izvanbračne prijestupe i počinjenje kaznenih djela usmjerenih protiv života te neželjene djece.

PREVENTIVNE MJERE ZA SPRIJEČAVANJE NAMJERNOG POBAČAJA I ČEDOMORSTVA

Bez obzira kakav je bio društveni tretman namjernog pobačaja i čedomorstva u nekoj državi, posvuda je postojala težnja spriječavanja tih djela. Mjere koje su se primjenjivale razlikovale su se u pojedinim državama. Kako su roditelji često tvrdili da su slučajno zadavili dijete dok su spavali u zajedničkom krevetu, državne vlasti su, u pokušaju da spriječe takve situacije, zabranile spavanje u istom krevetu. Tako se roditelji ne bi mogli pozivati na tu okolnost kao razlog da se oslobode odgovornosti za djetetovu smrt. Primjerice, u Austriji (1784.) roditeljima je bilo zabranjeno spavati u istom krevetu s djecom mlađom od dvije godine, a u Pruskoj (1794.) s djecom mlađom od pet godina (Bacewicz & Friedman, 2020, 410). Ovakvo definirane mjere nisu se pokazale dovoljno učinkovitima, posebice kada se uvidjelo da je čedomorstvo čin koji ne ovisi samo o volji počinitelja već i o društvenim čimbenicima (Modly, 1998, 5). Inače, sama prevencija čedomorstva ovisila je o širim državnim ciljevima. U okolnostima kada je cilj države povećanje broja stanovnika, prevencija čedomorstva dobiva na značaju i ujedno predstavlja domenu u kojoj se odražavaju promjene u shvaćanju roda, reprodukcije i preventivnih ciljeva kaznenog prava (Michalik, 2006, 53–55).

Posebnu pozornost zaslužuje napuštanje djece kao oblik prevencije čedomorstva. Naime, nije bila rijetkost da se djeca ostavljaju na točno određenom mjestu, primjerice stup kod *Velabrum*-a u Rimu, najčešće na vratima crkve (Radbill, 1987,

21 Dana 4. 12. 1895. godine, Veliki je sud dostavio Rešenje plemenskim kapetanima o novčanim naknadama obiteljima koje podižu izvanbračnu djecu. Do tada su iz Fonda dodjeljivane iste novčane naknade za svu djecu. Ovaj dokument precizira i djelomično umanjuje sredstva za uzdržavanje počev od navršene sedme godine, jer od tad djeca “počinju koliko toliko činjeti koristi istoj kući koja ih je primila” (Rajković, 1998, 557-558).

22 Kapetani u 19. stoljeću bili su lokalne vlasti koje su vršile sudsku i upravnu vlast (Jokić, 2002, 86).

23 Nakon ispitivanja u Srednjem Polimlju i Potarju, Vlahović je otkrio da su izvanbračna djeca oba spola doživotno morala nositi naušnice na lijevom uhu kako bi se razlikovala od bračne djece (1968, 376).

8), tako da se na taj način u određenoj mjeri napuštanje djece dekriminaliziralo. Napuštanje djece u crnogorskom društvu nije se toleriralo kao mogući milosrdniji način da se majka riješi neželjenog djeteta. Majka koja bi napustila svoje dijete bila bi kažnjena kaznom zatvora od jedne do četiri godine prema članku 171 *Krivičnog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru* iz 1906 (Crnogorski zakonici IV, 1998, 87). U Crnoj Gori, od kraja 19. stoljeća, prevencija se svela na uspostavljanje pojačanog nadzora nad djevojkama koje su začele dijete izvan braka.

U raspoloživoj građi nalazi se *Naredba* Senata kojom se mjesnom kapetanu naređuje da se djevojci koja je izvan braka ostala trudna pronađe smještaj, jer za nju više nije bilo mjesta u obitelji, te da obitelj u kojoj je smještena nadzire njezino ponašanje kako “ne bi dijete zadavila” (DACG-VS, 26, 1175). Česte pojedinačne naredbe sličnog sadržaja upućene lokalnim kapetanima (DACG-VS, 26, 1175; DACG-VS, 35a, 1698) mogu upućivati na činjenicu da se te naredbe nisu u praksi dovoljno poštovale. To je potaknulo Veliki sud da donese propise koji su ovu materiju uredili na razini zakona koji je bio obvezan za sve. Tako je 1884. godine donešena *Naredba o vanbračnim prestupima* koja u članku 5 nalaže rođacima trudne djevojke da o trudnoći obavijeste nadležnu vlast koja bi nadzirala daljni tijek trudnoće (Crnogorski zakonici II, 1998, 87). Obveza prijavljivanja bila je od velikog značaja jer se smatralo da bi se moglo dogoditi da se iz razloga očuvanja obiteljskog ugleda ova djela ne prijave državnoj vlasti. Također, ovom *Naredbom*, po već ustaljenoj praksi, kapetanima se daju upute za poduzimanje radnji vezanih za otkrivanje očinstva kao i osiguravanje smještaja i uzdržavanje trudnice na račun bludnika.

Ratio ovih odredbi je bio sprečavanje namjernih pobačaja i čedomorstava. Ne može se govoriti o zaštiti prava djeteta na život, jer ideje o ljudskim pravima u tom smislu nisu još bile zaživjele. Nema suštinske sličnosti ni sa rimskim *curator ventris*-om, jer je *curator* postavljan začetom a nerođenom djetetu kako bi se zaštitili njegovi imovinski interesi (Bujuklić, 2006, 542). Štoviše, ni u našem suvremenom pravu nije regulirana osobno pravna sposobnost *nasciturus*-a, nego još uvijek imovinsko pravna u domeni nasljeđivanja (Vodinić, 2017, 350). Imajući sve to na umu, dužnost vlasti bila je spriječiti izvanbračne prijestupe i njihove negativne posljedice o kojima je sud morao raspravljati bilo u pogledu utvrđivanja očinstva, bilo u pogledu potpore izvanbračnoj djeci, a u krajnjem povodom pobačaja i čedomorstva. Ovakvi propisi bili su u duhu prosvjetiteljskih ideja koje su pronašle prikladno tlo ne samo u Crnoj Gori, već i u okruženju, iako u jednom ranijem razdoblju.²⁴

24 D. Pastović analizira naredbe koje je tijekom svoje vladavine donijela Marija Terezija (1740.-1780.) kako bi se spriječilo vršenje čedomorstva. Naredbama se predviđa obezbjeđivanje smještaja za siromašne trudnice, potiče otkrivanje izvanbračne trudnoće roditeljima uz obećanje blažih kazni za povredu spolnog morala (Pastović, 2016, 144). Krajem 18. stoljeća imenuju se posebna lica čija je obveza bila da paze na žene koje su začele dijete izvan braka (Pastović, 2016, 144).

NAMJERNI POBAČAJ

Najveća sramota koja je mogla zadesiti obitelj ili bratstvo je rođenje izvanbračnog djeteta. Stoga je izazivanje pobačaja bio jedan od načina “prikriivanja sramote” kojoj su žene u Crnoj Gori bile izložene zbog izvanbračnog majčinstva. Bogišićev izvjestitelj svjedoči da je to činila “djevojka i udovica da sakrije sramotu sebi i rodbini...Kada to udata žena učini, znak je da joj nije muž doma za vrijeme od kada je ostala trudna dok je rodila” (Bogišić, 2004a, 359). Narod je namjerni pobačaj doživljavao kao jedan od najviših grijehova, za čije se počinjenje često nije odgovaralo na sudu jer ga je bilo “trudno (teško, prim. aut.) dokazati” (Bogišić, 2004a, 359). Ipak, u onim slučajevima kada je dolazilo do sudskog epiloga, za pobačaj se kažnjavalo “manje nego za djetu-bistvo” (Bogišić, 2004a, 359). Određivanje blaže sankcije za pobačaj može se promatrati kao odraz shvatanja društva da je veću moralnu vrijednost imao život novorođenčeta pa mu je pružalo jaču kaznenopravnu zaštitu nego fetusu.

Namjerni pobačaj i čedomorstvo bili su usko povezani. Žene su smišljale različite načine kako se riješiti neželjenog ploda, a kada tu zamisao ne bi ostvarile, one su novorođeno dijete ubijale.²⁵ To kazuje da je čedomorstvo predstavljalo “zakašnjeli pobačaj” u slučaju kada je majka tokom trudnoće odlučila da okonča trudnoću (Milotić & Vlačić, 2021, 77). Bogišić je to slikovito predstavio riječima: “Ako ne bi mogle izbiti dijete kakvim pićem otrovnim”, a onda bi ga čim “iz materine utrobe izide ugušile i tajno zakopale”. Najvažnije je bilo prikriti sram jer “...narod bi više volio i dušu izgubiti, nego na ovome svijetu golemu sramotu javno iznijeti...” (Bogišić, 2004a, 553). Svjesna osude zajednice zbog izvanbračnog začeca, pogrešilica je, kao netko tko je prekršio zakon časti, učinila sve da spere ljagu, porok, koji si je dopustila u trenutku slabosti (Tomović, 2006, 77).

Prvi crnogorski zakonski akti ne bave se tematikom namjernog pobačaja što je i razumljivo s obzirom na činjenicu da su regulirali vrlo uzak krug društvenih odnosa. Kako je pitanje spolnog morala bilo u nadležnosti Crkve, namjerni pobačaj kao način prikriivanja kršenja tog morala, spadao je, zasigurno, toj sferi. U skladu s kršćanskim učenjima o vrijednosti svakog ljudskog života, Pravoslavna crkva ne razlikuje namjerni pobačaj, čedomorstvo i ubojstvo. Shodno kanonu 2 Vasilija Velikog “ona koja namjerno uništava plod potpada pod krivnju za ubojstvo” (Nikopoljski, 1995, 27). Ipak, iz gore navedenog ne može se zaključiti da se u praksi iz sredine 19. stoljeća namjerni pobačaj tretirao kao čedomorstvo. Ovo zbog toga što pravni spomenici toga vremena svjedoče da se vjerska uvjerenja nisu poštovala, na šta ukazuje i članak 14 *Zakona otačastva*: “Poznato je da u Černu Goru i Berdima naš pravoslavni hristijanski zakon teško je upanuo, da narod ne ide u crkvu...i sasvijem ne ispunja hristijanske dužnosti...” (Crno-

25 “Očerivanje (ovamo bi se reklo otrovanje)” je termin koji označava namjerni pobačaj (Bogišić, 2004a, 553).

gorski zakonici I, 1998, 104). Uz to, Bogišićev izvjestitelj ne pamti niti jedan namjerni pobačaj o kojem se raspravljalo na sudu (Bogišić, 2004a, 359), što bi moglo dovesti do zaključka da je taj čin zbog svoje tajne prirode najčešće ostajao neotkriven. U svakom slučaju, kao što je već spomenuto, ako bi bio otkriven slučaj namjernog pobačaja, kazna bi bila manja nego za čedomorstvo (Bogišić, 2004a, 359).

Krajem 19. stoljeća crnogorske vlasti donijele su naredbe koje su propisivale kazne za izvanbračne radnje i s njima povezana kaznena djela. Naime, po prvi puta se *Naredbom Velikog suda o vanbračnim prestupima* od 1884. godine zabranjuje korištenje otrovnih tvari za poticanje pobačaja. U članku 5 ove *Naredbe* stoji: “ako žena ili djevojka zatrudnjela upotrijebi otrovna sredstva, ili pri rođenju udavi dijete, biće kažnjena, mjesto 5 godina zatvora kao ubica” (Crnogorski zakonici II, 1998, 87). Dakle, umjesto dotadašnje kazne od 5 godina zatvora, koja je u crnogorsku praksu ušla pod snažnim utjecajem *Kaznenog zakonika Kneževine Srbije* (1860), ova *Naredba* za namjerni pobačaj predviđa smrtnu kaznu kao za ubojicu. Doista, *Naredba* nije precizirala kaznu za ubojicu. Međutim, kako članak 27 *Danilovog zakonika* predviđa smrtnu kaznu za ubojstvo (Crnogorski zakonici II, 1998, 173), a ovaj propis nije derogiran kasnijim propisima, proizilazi da se djevojka koja je namjerno pobacila smatra ubojicom svojeg djeteta, pa se ima osuditi na smrtnu kaznu. Oni koji su joj u tome pomagali bili su kažnjavani kao “sudionici ubojstva” (Crnogorski zakonici II, 1998, 87). Iz prethodno citiranog članka 5 *Naredbe* vidljivo je da su sankcije za namjerni pobačaj i čedomorstvo izjednačene, što nije bio slučaj u ranijoj praksi. Ovako strogo normativno rješenje posljedica je značajnog povećanja broja čedomorstava, kako je istaknuto u uvodnom dijelu *Naredbe*, a ne recepcije normi crkvenog prava koje, također, ne pravi razliku između namjernog pobačaja i ubojstva.

Oštrina zakonskog određenja koje je predviđalo smrtnu kaznu za namjerni pobačaj, ublažena je kasnijim propisima. Ti su propisi regulirali namjerni pobačaj i čedomorstvo kao različita djela, pri čemu su propisivali blaže kazne za pobačaj. Za ovo kazneno djelo slijedila je zatvorska kazna, a kako je svaki sljedeći propis predviđao zatvorsku kaznu kraćeg trajanja, može se konstatirati tendencija smanjivanja duljine trajanja zatvorske kazne za namjerni pobačaj.

Godine 1892. donešen je *Zakon o vanbračnoj djeci* koji je u sklopu svojih odredbi sankcionirao pobačaj. Članak 18. ovog Zakona kaže: “Prestupnica, koja pošto opazi trudnoću, upotrebi bilo otrovna sredstva ubačivanjem u sebe, bilo spoljašnja, kao gnječenje, pritiskivanje ili bodenje...da se kazni sa 10 godina robije” (Crnogorski zakonici II, 1998, 323). Dakle, očito je da je kazna blaža, umjesto smrtne kazne ovaj *Zakon* određuje kaznu od 10 godina zatvora. Relativno ubrzo nakon ovog *Zakona*, usvojena su *Privremena pravila o vanbračnoj djeci* iz 1894. godine, koja u članku 35 propisuju tri do šest godina zatvora zbog namjernog pobačaja. Ista kazna predviđena je i u *Krivičnom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru* iz 1906. godine. U članku 168 predviđa se kazna od tri do šest godina za trudnu ženu “koja je spoljna ili unutrašnja sredstva upotrebila-

vala da svoj plod pobaci...” (Crnogorski zakonici IV, 1998, 86). Zanimljivo je primijetiti da je Bogišić u svom *Konceptu Kaznenog zakonika* iz 1896. godine u članku 168 predvidio kaznu zatvora u trajanju do pet godina zbog pobačaja (Rašović, 2017, 574).

Sredstva za izvršenje pobačaja bila su različita. Bogišićev izvjestitelj opisao je kako su žene djelovale da bi se riješile ploda: “Ili piju što god čim misle da će dijete otrovati, ili se tuku po trbuhu da bi ubile dijete” (Bogišić, 2004a, 359).

Namjera da se riješe neželjenog ploda i vrlo vjerojatne sramote, bila je jaka kod trudnica koje su začele izvan braka. One ne prestaju da “isprobavaju sredstva jedno za drugim, smišljeno i sistematski...pri tome takve žene ne štede sebe gorkih stradanja, nepodnošljivih muka i teških posljedica” (Mijović, 1940, 119). Žene su pokazivale izuzetnu ustrajnost u ostvarenju svoje namjere da se riješe neželjenog fetusa. Ilustrativan je primjer jedne djevojke iz Donje Zete koja se preko trbuha vezala lancem koji je na drugom kraju bio privezan za čamac i tako vezana vukla je čamac ka obali nekoliko sati dok nije počela krvariti (Mijović, 1940, 121).

Na pitanje o pomoćniku u izvršenju pobačaja, Bogišićev izvjestitelj je kazao da je ženama u tome rijetko ko pomagao, “ako ne mati da pokrije ćerinu sramotu” (Bogišić, 2004b, 555). Slučaj sudjelovanja roditelja u obavljanju pobačaja evidentiran je kod Milojke kojoj su, prema njezinom priznanju “roditelji dali da pije neka otrovna sredstva kako bi pobacila” (DACG-KCMP, 13). Budući da su ti pokušaji bili neuspješni, poslali su je u Kotor ženi (“vještakinji”) koja je imala iskustva u tom poslu i koja je pobačaj obavila (DACG-KCMP, 13).²⁶ Okolnosti su ponekad tražile da se uključe i druge osobe. Tako je jedna optuženica u svjedočenju pred sudom opisala tijek događaja i iznijela da su je susjeda i sestra gazile po trbuhu, a kako je dijete ostalo na životu, nastavila je da pije vodu od čemerike i nakon toga je dijete “izgnala” (DACG-VS, 37, 2732).

Sredstva za izvršavanje pobačaja uglavnom su ovisila o zemljopisnom području (Mijović, 1940, 117). U stočarskim područjima koristili su se proizvodi vezani za stoku (sirova ovčja koža postavljena na maternicu, mljevena konjska kopita pomiješana s vodom, upotreba otrova za vukove “rezigalj”); u uzgajalištima su korištena sredstva ovisno o kulturi koja je dominirala, npr. na području uzgajanja duhana korišten je duhanski ekstrakt (Mijović, 1940, 121). Rijetko su žene u plemenskom sustavu tražile pomoć vidarki ili vračara koje su vršile pobačaje (Bogišić, 2004a). Međutim, razgradnjom plemenskog društva i prirodne privrede, ta se navika promijenila. Trudnice su sve više počele tražiti pomoć od žena koje su bile “vične” u izazivanju pobačaja i koje su u tu svrhu koristile razna sredstava poput željezne šiljke “milj” (Mijović, 1940, 124). Uporedo sa modernizacijom društva, mijenjali su se i načini vršenja pobačaja.

26 Bilo je žena koje su išle u Podgoricu “kod nekakve bule za trave radi otrovi deteta” (DACG-VS, 54, 2032).

O ČEDOMORSTVU

Čedomorstvo je tipičan primjer ženskog kriminaliteta. U ulozi ubice javlja se isključivo žena, majka žrtve. Iako je muškarac bio u istoj mjeri biološki odgovoran za rođenje neželjenog djeteta, njega je okolina štedjela primjenjujući “asimetrični seksualni moral” (Lonza, 2001, 276).

Promatrano kroz povijest, tretman ovog zločina u društvu se mijenjao. Povjesničari koji proučavaju izvornu zajednicu ukazuju da je čedomorstvo bilo prisutno i prije pojave civilizacije te da se postotak ubijene novorođenčadi kretao od 15 do 20% (Williamson, 1978, 63). Treba imati na umu da ovaj odnos prema novorođenom djetetu nije bio odraz objesti već potrebe da se očuva postojanje ostalih članova kolektiva koji su se osjećali ugroženi rođenjem člana koji dugo nije mogao doprinijeti kolektivu (Milner, 2000, 19).

U drevnoj Grčkoj i starom Rimu bila je uobičajena praksa da se čedomorstvo čini kada su se bebe rađale s manama, jer se smatralo da predstavljaju teret državi (Milner, 2000, 23). Pojavom kršćanstva mijenja se socijalna reakcija na čedomorstvo. Prvi kršćanski car Konstantin je 318. godine proglasio izlaganje djeteta, koje je u ranijim povijesnim razdobljima bilo sinonim za čedomorstvo (Moseley, 1986, 349), kaznenim djelom praćenim smrtnom kaznom (Milner, 2000, 190). Od samih početaka kršćanstva, Crkva je “nepokolebivo i neodstupno branila život” svakog čovjeka (Grigorijatski, 1995, 76). Slijedom toga, srednjovjekovni zakonici propisali su za čedomorstvo smrtnu kaznu s okrutnim načinima izvršenja. Tako su majke koje su ubile djecu pokopane žive, nabodene na kolac, mučene vrućim klještima, zasljepljene i slično (Oberman, 2003, 6-7). Pod utjecajem bizantskog prava, *Dušanov zakonik* (1349. i 1354.) je predvidio smrtnu kaznu spaljivanjem (“da se sažeže na ognju”) za ubistvo srodnika (Taranovski, 1996, 410). Vrlo je izvjesno da je i za čedomorstvo slijedila ova kazna imajući u vidu da je novorođenče srodnik čiji se život štitio vizantijskim propisima koji su zabranjivali ubijanje djece kako ocu, tako i majci (Matović, 2014, 665). Ovakav stav zakonodavstva prema čedomorstvu zadržao se uglavnom tijekom cijelog srednjeg stoljeća. Međutim, socijalni (izvanbračno začeće), ekonomski (siromaštvo) i medicinski razlozi s kraja 19. stoljeća (Oberman, 2003, 9–10) utjecali su na promjenu društvene reakcije na čedomorstvo i ovaj se čin više ne smatra kao teški oblik ubojstva praćen smrtnom kaznom. Danas uživa status privilegiranog kaznenog djela ubojstva u većini kaznenih zakona, uključujući i naše.

Kao i u drugim pravnim sustavima, mijenjao se odnos Crnogoraca prema čedomorstvu, što je u domeni prava imalo najjasniji odraz u politici kažnjavanja za njegovo izvršenje.

ČEDOMORSTVO U CRNOJ GORI U 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

U nastanku crnogorskog prava, razdoblje dominacije običaja ne može se strogo razlikovati od razdoblja pisanog prava. Polagani društveni razvoj uvjetovao je njihovu simbiozu. Jedan od produkata te simbioze je *Vasojevički zakon* od 12

točaka iz 1829. godine. Prema tradiciji koja je svoje mjesto našla u radu Ilije Jelića, običajno pravo potvrđeno je u Narodnoj skupštini 1829. godine (Jelić, 1929, 28). Ovaj pravni spomenik sadrži normu koja predviđa kaznu kamenovanjem za ubojstvo izvanbračnog djeteta. U točki 9, članka 21 *Vasojevićkog zakona* stoji: “Ko kopile u vodu udavi da se pod gomilu turi” (Jelić, 1929, 115). Jelić je opisao da su ovu kaznu izvršavali tako što su: “krivca izveli na kakvo pusto mjesto, gdje ima dosta kamenja, i tu bi na njega prvo bacio kamen njegov najbliži srodnik i na taj način razriješio odgovornosti ostale seljane, koji bi osuđenoga posle toga zasuli kamenjem...” (Jelić, 1929, 116).²⁷

Podrijetlo kazne kamenovanja nalazi se u vjerskom zakonu, kršćanskom (Weren, 2012, 133) i muslimanskom (Peiffer, 2005, 509). U Crnoj Gori je kazna kamenovanja također vezana za crkvene norme (Stojanović, 2009, 325). Kažnjavanje kamenovanjem često se provodilo nad osobama koje su počinile kazneno djelo protiv polnog morala. Mada je ta kazna prvotno izricana počiniteljima oba spola, s vremenom je postala rezervirana samo za žene, dok su muškarci vremenom blaže kažnjavani za povredu bračnog morala (Marinović, 2007, 221; Stojanović, 2009, 351). Žena nije mogla biti upucana zbog preljuba jer se smatralo sramotnim ubiti ženu vatrenim oružjem (Marinović, 2007, 223). Ovakvo promatranje izvršenja smrtno kazne nad ženama s početka 19. stoljeća u Crnoj Gori ima rodnu dimenziju i “predstavlja pravni odgovor” tadašnjeg crnogorskog društva na “položaj žene kao slabijeg spola” (Grozđanić & Ritossa, 2011, 91). Razlike u kaznenom postupanju prema ženama u odnosu na muškarce nisu specifično obilježje tadašnjeg crnogorskog društva već svih patrijarhalnih društava s jasno definiranim rodnim ulogama (Marinović, 2007, 223). Takvo postupanje je istovremeno odraz pravne nejednakosti žene u domeni kaznenog prava koja je prisutna od Hamurabijevog vremena do kraja 19. stoljeća (Grozđanić & Ritossa, 2011, 91-92).²⁸

Prvi crnogorski zakonik, *Zakonik opšti crnogorski i brdski* (1798.–1803.), poznatiji kao *Petrov zakonik*, nije regulirao čedomorstvo kao zasebno kazneno djelo. Sadržavao je relativno mali broj normi, ukupno 33 (Stojanović, 2009; Petrović, 1929). Istina, u njemu dominiraju odredbe kaznene prirode, ali one imaju za cilj održavanje javnog reda i mira, na razini koja je bila moguća u državi koja formira svoj državni aparat (Jokić, 2002, 74).

Zakoni otačastva (1833.), pravni projekt iz vremena Petra II., iako nije stupio na snagu, dragocjen je izvor znanja o razdoblju kada je usvojen, jer odražava socijalno-gospodarske prilike i pravna shvaćanja iz 1840.-ih (Jokić, 2002, 78). *Zakoni otačastva* posebno reguliraju čedomorstvo. Članak 14 navodi: “Djevojka ili udovica, ili žena,

27 Vuk Vrčević, Bogišićev izvjestitelj za Hercegovinu, Crnu Goru i Boku, daje sličan opis kamenovanja koje se početkom 19. stoljeća provodilo u Risnu: “Dovedu pred crkvom djetića i djevojku, te nagnaju dva njihova roditelja da najprije bace kamen na svoje dijete, a za njima svak muški, koliko ih je onda u Risnu bilo, i oboje ukopaju” (Bogišić, 2004a, 169).

28 Iako u suvremenom pravu vrijedi načelo ravnopravnosti muškaraca i žena, ostaje pitanje je li pravosuđe još uvijek pod utjecajem nekadašnjih koncepcija žena kao slabijeg spola, odnosno utječe li spol počinitelja na određivanje i izvršenje kaznenih sankcija (Crew, 1992, 63; Armstrong, 1999, 68; Završnik, 2011, 196-197; Michalik, 2006, 59-63; Tripković & Plesničar, 2018, 11-19).

koja živi bez muža, ako bi koja iz ovijeh odjetinjila i rodi dijete, pak da s(k)rije sramotu udavila dijete, to svaku takvu ženu i djevojku po čistoj svjedodžbi pred sudom, da se ima osuditi na smert” (Crnogorski zakonici I, 1998, 104). Dakle, davljenje izvanbračnog djeteta praćeno je smrtnom kaznom. Imajući na umu da *Petrov zakonik* nije regulirao čedomorstvo kao zasebno kazneno djelo, kao i činjenicu da *Zakoni otačastva* nisu stupili na snagu, povrede bračnog morala i njihove posljedice, prepuštene su normama običaja ili crkvenog prava. Stojanović ukazuje da se kažnjavanje kamenovanjem primjenjivalo na one koji su zgriješili protiv spolnog morala (2009, 350). Štoviše, sjećanje na kamenovane žene i dalje je prisutno u svijesti ljudi. Tako se “u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji” hrpe kamenja pod kojima su žene gubile život nazivaju “proklete gomile” (Stojanović, 2009, 351).

Kao što je spomenuto, kamenovanje se duže vremena zadržalo u pravnim sustavima koji imaju svoje utemeljenje u religiji (Peiffer, 2005, 509). U Crnoj Gori, teokratski sustav zamijenjen je svjetovnim dolaskom na vlast kneza Danila 1851. godine, što je stvorilo klimu koja nije pogodovala primjeni kazni kamenovanja. Prema riječima Vuka Vrčevića, knez Danilo bio je prisutan na suđenju u kojem je žena osuđena na kamenovanje i izričito se usprotivio izricanju presude: “Prođ te se ljudi, kamenovanja, to je gadno i čuti, a kamo li gledati; neću ja toga više u moju zemlju” (Stojanović, 2009, 351). Uz to, arhaičnu kaznu kamenovanja, koja je po svojoj prirodi kolektivna sankcija koju sprovode članovi kolektiva počinitelja, odnosno oštećenika (Vlahović, 1968, 378; Stojanović, 2009, 351), nije tolerirala utvrđena državna vlast, koja je u velikoj mjeri preuzela kažnjavanje (Mac Cormick, 2014, 288). Stoga, za razliku od *Petrovog zakonika*, koji predviđa kamenovanje kao način izvršavanja smrtno kazne, kodifikacija donesena pola stoljeća kasnije, *Danilov zakonik*, ne legalizira izvršenje smrtno kazne kamenovanjem.

Opšti zemaljski zakonik, poznatiji kao *Danilov zakonik*, datira iz 1855. godine i cjelovitije uređuje područje kaznenog prava u odnosu na svog prethodnika (Danilović, 2000, 9-11), pa u članku 74 uređuje kazneno djelo čedomorstva. Ovaj članak je propisao: “Ako bi se dogodilo da bi koja udovica ili djevojka ili druga žena za pokriti svoju sramotu zabludila da dijete zadavi, to se takova grešnica ima osuditi na smrt” (Crnogorski zakonici, 1998 I, 181). Kao što se može vidjeti, ovo je djelo mogla počiniti samo djetetova majka bez obzira na njezin bračni status. Ovako oštar kazneni tretman prema čedomorstvu od strane crnogorskih zakonodavaca može se povezati s osudom izvanbračnog odnosa. Kako su čedomorstva najčešće bila povezana s razvratom i preljubom, što mu je dalo dodatnu težinu, smatralo se da je čedomorstvo “dvostruki grijeh”, tj. zbog svojih postupaka gube se dvije duše, duša zločinca i žrtve (Pastović, 2016, 126). Uz to, u crnogorskim uvjetima za tako oštar tretman čedomorstva postoji dodatni motiv demografske prirode, a to je zabrinutost za povećanje ili barem održavanje postojećeg stanovništva. Naime, zbog visoke smrtnosti, posebno muškaraca, populacija je često ostala ispod razine jednostavne reprodukcije (Stojanović, 2009, 332). U okolnostima kada je bila potreba za svakom muškom glavom, za svakom “puškom”²⁹ koja bi bila

29 Broj stanovnika računao se prema broju pušaka (Petrović Njegoš, 1933, 50).

u funkciji borbe protiv brojčano jačeg neprijatelja, mogao je biti ugrožen opstanak. Zbog toga su prvi crnogorski zakoni pokušali spriječiti čedomorstvo uz pomoć oštrih kazni. Smrtna kazna za čedomorstvo također je predviđena gotovo tri desetljeća nakon donošenja *Danilovog zakonika* u *Naredbi o vanbračnoj djeci* iz 1884. godine. Dakle, točka 5. *Naredbe* propisuje da majka koja “pri rođenju udavi dijete” biti će kažnjena “kao ubica” (Crnogorski zakonici II, 1998, 87).

Iako su propisi predviđali smrtnu kaznu za počinjenje čedomorstva, ti se propisi nisu primjenjivali u praksi. Naime, sudska je praksa ublažila normativnu oštrinu, o čemu svjedoči Bogišićev izvjestitelj, kao i sačuvane odluke suda. Prema informacijama do kojih je Bogišić došao Anketom iz 1873. godine, majke nikada nisu osuđene na smrt zbog čedomorstva, već su osuđene na kaznu zatvora od 5 do 6 godina, u zavisnosti od okolnosti (Bogišić, 2004a, 359). Sudska praksa potvrdila je gore navedena svjedočenja Bogišićevog izvjestitelja. Slijedom toga, značajan broj presuda Senata i Velikog suda iz sredine i kraja 19. stoljeća ukazuje na takvu kaznenu politiku. Primjerice, Senat je 13.11.1875. kaznio ženu Veliku, suprugu Đure Jankova “koja sama priznade i kaže da je blud proizvodila i dijete udavila”, na šest godina robije (Jovičević, 1994, 305-306). Iste je godine Senat osudio udovicu Margitu za čedomorstvo na šest godina zatvora jer “je pogriješila sa svojim djeverom” (Vuksan, 1935, 324). Uz to, ni nakon donošenja *Naredbe* iz 1884. godine, kojom se potvrđuje smrtna kazna za čedomorstvo, ove kazne nisu izrečene. Primjerice, presudom Velikog suda 1885. godine, osuđena je majka koja je udavila svoje izvanbračno dijete na porodu “na 12 godina tavnice” (DACG-VS, 59, 699), a u slučaju čedomorstva koji se desio 1888. godine, Veliki sud je osudio izvanbračnu majku na 15 godina zatvora (DACG-VS, 97, 5398). Navedene odluke potvrđuju primjenu običaja. Ovakvo odlučivanje suda može se shvatiti kao paternalizam sudaca koji su u patrijarhalnom crnogorskom društvu željeli zaštititi ženu kao slabiji spol od strogih kazni. “Hipoteza kavalirstva” (Petrovec & Plesničar, 2011, 278) kao opravdanje za blaže sankcije nije isključena, ali moguće je i drugo objašnjenje. Naime, crnogorski suci su laici koji su dugo sudjelovali u rješavanju društvenih sukoba kroz krvnu osvetu u kojoj je bilo prostora za balansiranje interesa strana u sukobu. Takav pristup bio je moguć jer pravila nisu kodificirana, pa je sucima ostavljen “manevarski prostor”, odnosno mogućnost traženja rešenja shodno principima restorativne pravde (Darovec et al., 2017, 402).

Izricanje zatvora umjesto propisane smrtno kazne bila je praksa koja je prethodila novoj fazi kaznene politike prema čedomorstvu. Ova nova faza podrazumijeva propisivanje kazne zatvora za čedomorstvo, kako u naredbama zakonodavne prirode, tako i u *Krivičnom zakonu* iz 1906. Drugim riječima, zakonski propisi s kraja 19. i početka 20. stoljeća privilegiraju čedomorstvo u odnosu na druge vrste ubojstava i propisuju zatvorske kazne s tendencijom smanjenja duljine njihovog trajanja. Tako *Zakon o vanbračnoj djeci* iz 1892. godine propisuje kaznu od 15-20 godina zatvora zbog čedomorstva (Članak 20.); *Privremena pravila o vanbračnoj djeci* (1894.) predviđaju kaznu od 5-15 godina i 3-10 godina za maloljetnike (čl. 37). *Krivični zakon* (1906.) propisuje dva različita kaznena okvira za čedomorstvo, ovisno o tome je li riječ o ubojstvu bračnog ili izvanbračnog djeteta. Članak 164. ovog *Zakonika* glasi: “Mati koja svoje dijete od porođaja za dvadeset i četiri sata ili ako se dokaže da je mučno stanje porodilje još

neprestano trajalo i poslije 24 sata, ubije, da se kazni: 1. Ako je dijete bračno robijom do 15 godina; 2. Ako je dijete vanbračno robijom do dvanaest godina” (Crnogorski zakonici IV, 1998, 86). Pri propisivanju kazne zakonodavac je imao na umu težak položaj majke koja je rodila dijete izvan braka. Takva se majka boji sramote kojoj će biti izložena rođenjem izvanbračnog djeteta (Beccaria, 1984, 115). U konzervativnom crnogorskom okruženju ovo je bio dominantan motiv koji je u simbiozi s drugima, kao što su: strah od nemogućnosti brige o djetetu, strah od roditeljske reakcije, strah da će je ljubavnik napustiti ili napustiti muž (ako dijete nije u braku začeto) itd., stvorio je emocionalnu zbuñjenost u izvanbračnoj majci zbog koje je odlučila počiniti čedomorstvo. Imajući na umu da je poglavlje XVI. *Krivičnog zakona* (1906.) naslovljeno kao poglavlje “O ubistvu djece naročito vanbračne”, jasno je da su i u prvim desetljećima 20. stoljeća izvanbračna djeca bila najčešće žrtve čedomorstva.

Bogišićev *Koncept Kaznenog zakonika* je imao sličnu sistematiku kao *Krivični zakonik* iz 1906. godine, sa sličnim nazivom poglavlja “O ubijstvu djece, naročito kopiladi”. Slično je određenje srži djela jer se kazna propisuje za majku koja nakon “24 sata od poroda dijete svoje ubije”, ali su predviđene kazne bile blaže. Bogišić je predvidio kaznu zatvora u trajanju od 10 godina ako ubije bračno, odnosno 6 godina ako ubije izvanbračno dijete (Rašović, 2017, 573). Bogišićev *Koncept* je sadržao kazne identične onima koje su bile u *Kaznitelnom zakoniku Kneževine Srbije iz 1860.* godine (Marinović, 2007, 181), a koje je bio i osnova *Krivičnog zakonika Crne Gore* iz 1906. godine “s namjenama i dopunama prema” crnogorskim “pravnim običajima”, kako stoji u samom *Ukazu o proglašenju Krivičnog zakonika za Knjaževinu Crnu Goru* (Crnogorski zakonici IV, 52-53). Kao što se može vidjeti, crnogorski *Zakonik* iz 1906. godine propisuje dulje kazne zatvora od srbijanskog, jer je to više bilo u skladu s crnogorskim okolnostima iz tog razdoblja s obzirom na učestalost ovog djela.

U principu, kada je riječ o načinu ili sredstvima izvršenja, oni su u velikoj mjeri određeni karakteristikama žrtve: što je žrtva nemoćnija, to se na najjednostavniji način koristi fizička sila, bez pomagala (Modley, 1998, 25–26). Stoga ne čudi da su majke ubijale dojenčad goloruke. Gušenje je inače dominantan čin smaknuća, pa je čedomorstvo, kao što je već spomenuto, označeno kao “(u)davljenje” novorođenčeta.

U ranijim povijesnim razdobljima izlaganje djeteta bio je uobičajeni način ubijanja, pa je izlaganje bilo sinonim za čedomorstvo (Moseley, 1986, 349). U Crnoj Gori, međutim, izvjestitelj Valtazara Bogišića tvrdi da su se žene rijetko odlučile izložiti djecu i da “ženska koja nezakonito rodi” prije svoje dijete “zakopala nego bi ga živa ostavila” i prepustila neizvjesnoj sudbini (Bogišić, 2004b, 379). Osim toga, napuštanje djeteta nije oslobađalo majku odgovornosti za dijete. Naime, sukladno *Krivičnom zakonu* iz 1906., čl. 171., stavak 2., ako je majka izložila svoje izvanbračno dijete s namjerom da ga ostavi “pa ma i tako da se odbačenog djeteta život i zdravlje ni po mjestu ni po vremenu ni po drugim okolnostima u opasnost ne dovodi, pa ga ne htjedne na poziv mjesne vlasti ponovo primiti, da se kazni zatvorom do dvije godine” (Crnogorski zakonici IV, 1998, 87). S druge strane, u nekim europskim zemljama, uključujući Sloveniju i Hrvatsku, postojala je mogućnost da majke ostavljaju novorođenu djecu anonimno i bez pravnih posljedica u ustanovi (tzv. “nahodištu”) koja je osnovana za zbrinjavanje

napuštene djece (Čeč, 2007, 426; Mišur, 2018, 88–89). Zabrana napuštanja djece u Crnoj Gori potvrđuje da je trebalo uspostaviti majčinstvo i, shodno tome, da se majka morala brinuti o svom djetetu. U takvom sustavu pravila, život neželjenog djeteta nije mogao biti spašen kao u drugim sustavima gdje je postojala mogućnost da se dijete nekažnjeno ostavi na čuvanje drugom (Miličević, 1992, 115). Svakako, ovo pitanje je povezano sa shvaćanjem majčinstva i obitelji koje postoji u jednom društvu, kao i sa stupnjem razvoja socijalnih službi, a što nije predmet ovog istraživanja.

Iako je broj čedomorstava varirao iz godine u godinu, oskudne statistike pokazuju da je mračna brojka bila velika. Tako Izvještaj Velikog suda koji je nastao 1887. godine, a odnosi se na stanje iz 1886. godine, bilježi da je tijekom 1886. godine bilo 46 izvanbračnih rođenja, od čega su “četiri vanbračna djeteta udavljena” (Rajković, 1998, 313-314). Tijekom 1887. godine rođeno je 61 izvanbračno dijete, a ubijeno sedmero izvanbračne djece (DACG-VS, 3424). Iz statističkih podataka o rođenima i umrlima za 1909. godinu vidi se da je te godine od 10.061 novorođenčadi 88 bilo vanbračno (Glas Crnogorca, 11. 12. 1910, 4). Iste godine zabilježen je broj od 10 čedomorstava (Glas Crnogorca, 11. 12. 1910, 4.). Međutim, ove podatke treba prihvatiti s rezervom iz nekoliko razloga. Kako nisu registrirana sva izvanbračna rođenja, udio izvanbračne djece u ukupnom broju novorođenčadi ne može se pouzdano utvrditi. Uz to, nisu poznati svi slučajevi čedomorstva zbog tajne prirode samog djela. Naime, čin ubojstva djeteta teško je dokazati, jer u pravilu nije bilo svjedoka, pa je bilo teško utvrditi ključnu činjenicu je li dijete rođeno mrtvo ili umrlo pri porodu ili je ubijeno. Lijepu ilustraciju pruža slučaj iz 1891. godine u kojem sud nije mogao utvrditi je li se smrt novorođenog djeteta dogodila prirodno ili kao rezultat kupanja “u pregrijanoj vodi” (DACG-KCMP, 29), pa je optužena majka oslobođena. Iste je godine udovica osuđena na tri godine zatvora zbog čedomorstva za koje nije bilo pouzdanih dokaza, ali sud se fokusirao na činjenicu da je to bilo nelegitimno začeće i da je optužena “skrivala trudnoću i porod” (DACG-KCMP, 3). Tako je osuđujuća presuda za čedomorstvo prijetila i izvanbračnoj majci koja je sama rodila, pa se pokušala potajno riješiti trupla djeteta, čak i kad je dijete mrtvorođeno ili umrlo na porodu. Zbog takvih i sličnih slučajeva nemoguće je ustanoviti precizan udio novorođene izvanbračne djece i ukupan broj čedomorstava.

POGLED NA ČEDOMORSTVO U CRNOJ GORI IZ SUVREMENE PERSPEKTIVE

Čedomorstvo je prisutno i u savremenim društvima (Tanaka et al., 2017). Postoje zemlje u kojima je čedomorstvo vrlo aktualni problem. Tako se u Indiji i Kini ovaj problem posebno odnosi na ubojstva novorođene ženske djece (Oberman, 2003, 500), dok je u Mađarskoj povezan s nedovoljnom spolnom edukacijom tinejdžera (Oberman, 2003, 500). Ovo su samo primjeri gdje je problem čedomorstva izražen, iako je prisutan i u drugim zemljama. Austrija je na relativno velik broj čedomorstava odgovorila uvođenjem “anonimnih poroda” 2001. godine (Klier et al., 2013; Grylli et al., 2016). Ova vrsta poroda omogućila je ženi da rodi u bolnici bez otkrivanja identiteta, dok se dijete davalo na posvajanje. Bila je to preventivna mjera koja je ispunila očekivanja zakonodavca, budući da je broj čedomorstava značajno smanjen nakon uvođenja anonimnih rađanja (Klier et

al., 2013, 4–5; Grylli et al., 2016, 292–293). Svakako, provedbu zakona o anonimnom porodu u Austriji pratila je medijska kampanja koja je imala za cilj informirati javnost o načinu i posljedicama obavljanja anonimnog poroda. Istodobno, žene se potiču da anonimno kontaktiraju zdravstvenu ustanovu čim saznaju za trudnoću kako bi dobile zdravstvenu skrb i psihološku podršku (Grylli et al., 2016, 292). Osobito je vrijedno istaći da je bilo majki koje su otkrile svoj identitet i uspostavile veze s djetetom (Grylli et al., 2016, 292). U Njemačkoj je uveden “diskretni porod” koji čuva identitet majke, ali bez potpune anonimnosti (Mladenović, 2021). Naime, u savjetovalište za diskretni porod javlja se trudnica koja se ne želi prijaviti/registirati kao majka djeteta. Toj službi ostavlja svoje osobne podatke koji se čuvaju u tajnosti i dobiva pseudonim koji će koristiti pri porodu u zdravstvenoj ustanovi (Mladenović, 2021, 449). Dijete će imati pravo otkriti identitet majke kada navrší 16 godina. Tim se modelom pokušalo omogućiti majci anonimno rađanje, a djetetu da sazna svoje podrijetlo.

Pravni sustavi reguliraju čedomorstvo kao privilegirani oblik ubojstva³⁰ ili kao obično ubojstvo.³¹ U prvom je slučaju zakonodavac prepoznao postporođajni poremećaj kao stanje koje olakšava položaj čedomorke u odnosu na položaj ubojice. U drugom slučaju, čedomorka se može koristiti klasičnim institucijama kaznenog prava, što može smanjiti njezinu odgovornost. Međutim, smanjuje se broj zakona koji čedomorstvu daju privilegirani karakter (Novoselec, 2009, 332). U okolišu je pravna doktrina pokrenula pitanje opravdanosti privilegiranog tretmana čedomorstva.³² Naime, prigovaralo se da sama pretpostavka o postporođajnom poremećaju dovodi sve majke u isti položaj, uključujući i one koje su svoju djecu ubile iz sebičnih razloga (Novoselec, 2009, 330; Turković & Maršavelski, 2010, 507). Ti su prigovori doveli do uklanjanja pretpostavke da sam porod stvara poremećaj svakoj majci. Ubojstvo djeteta kao privilegirano ubojstvo postoji samo ako se za određenu majku dokaže snažno mentalno opterećenje zbog trudnoće i poroda (Turković & Maršavelski, 2010, 508).

Važeći *Krivični zakonik Crne Gore*, donešen 2003. godine, (*Službeni list Crne Gore*, br. 3/20) čedomorstvo regulira kao kazneno djelo “ubistva djeteta pri porođaju” (čl.146). Kazna koju predviđa ovaj *Zakonik* je zatvor od šest mjeseci do pet godina. Ubistvo djeteta pri porođaju ima karakter privilegiranog oblika ubojstva. Kazna koju predviđa ovaj *Zakonik* je umanjena u odnosu na onu koja je bila predviđena u ranijim zakonima koji su važili u Crnoj Gori (Sržentić & Stajić, 1970; Stojanović, 2007). U svim zemljama bivše Jugoslavije čedomorstvo ima karakter lakšeg oblika ubojstva za koje je propisana kazna lišenja slobode približne duljine trajanja.³³

30 Primjerice: Austrija, Finska, Švajcarska, Italija, Švedska, Rusija, Španija, Bugarska, Norveška, kao i sve zemlje bivše Jugoslavije (Kolarić, 2010, 294).

31 Ubojstvo djeteta pri porodu se ne tretira kao privilegovani oblik ubojstva u Njemačkoj od 01.04.1988. godine (Kolarić, 2010, 293).

32 Primjerice: Srbija (Petrović Mrvić, 1996, 65-74; Kolaric, 2010, 308-309; Kolaric, 2015, 161-162) i Albanija (Myftari & Vyshka, 2014, 4).

33 Slovenija, čl. 119, kazna zatvora do tri godine; Srbija, čl. 116, od šest mjeseci do 5 godina čl. 127, kazna zatvora od 1 do 5 godina, Makedonija, čl. 127, od tri mjeseca do tri godine, Hrvatska čl. 112, od 6 mjeseci do 5 godina.

Prema podacima iz Pravosudnog informacionog sistema Crne Gore (*PRIS*), od početka 2008. godine do kraja 2019. godine, pravosnažno su okončana tri sudska postupka za kazneno djelo čedomorstva, odnosno ubojstva djeteta pri porodu (čl. 146). Jedan postupak je okončan 2008. godine (Osnovni sud u Podgorici, K.br.1984/2008, 10. 12. 2009.), drugi 2012. godine (Osnovni sud u Nikšiću, K. br. 1009/2012, 18. 04. 2013), a treći 2016. godine (Osnovni sud u Rožajama, K. br. 67/16, 20. VI 2016.). Izrečene su dvije uvjetne kazne i jedna šestomjesečna zatvorska kazna. Činjenica da su za ovo kazneno djelo izrečene dvije uvjetne kazne i minimalna zatvorska kazna, može ukazivati na empatiju prema majkama koje su počinile ovo kazneno djelo. Takav odnos prema njima prisutan je i u usporednoj praksi i naveo je neke autore da opravdano postave pitanje pravne vrijednosti života novorođenčeta (Damme, 1978). S obzirom na to da je novorođeno dijete subjekt prava, a u suvremenom pravu rastu tendencije ka priznavanju pravnog subjektiviteta embrija, bilo je za očekivati da će izrečene kazne biti strože. Zanimljivo je da je u istom razdoblju vođen postupak za kazneno djelo teškog ubojstva djeteta iz člana 144, stav 2 *Krivičnog zakonika* (Viši sud Bijelo Polje, K 30/2013.). Viši sud u Bijelom Polju je osudio majku na 6 godina zatvora zbog toga što je ubila svoje dijete starosti 6 dana (K 30/2013) shodno navedenom članu, a Apelacioni sud je potvrdio tu presudu u postupku po žalbi (Apelacioni sud u Podgorici, KŽ 18/2014.). Iako se u navedenim slučajevima radi o ubojstvu djeteta, vidljiva je razlika u kazni koja proizilazi iz različitih kvalifikacija djela. Naime, u slučaju čedomorstva, odnosno ubojstva djeteta pri porodu, postporođajni sindrom se uzima u obzir dok kod ubojstva djeteta iz čl. 144, stav 2, makar se radilo o djetetu starom šest dana, ovaj sindrom se ne uzima u obzir.

Prema podacima iz spomenutih presuda, počiniteljice ovog djela su majke koje su začele dijete izvan okvira bračnog odnosa. Dakle, žrtva je bila izvanbračno dijete. Očito je da pravno izjednačavanje bračnih i izvanbračnih odnosa nije donijelo nikakve promjene u pogledu uobičajenih žrtava čedomorstva. Međutim, očit je manji broj čedomorstava, čemu je pridonijelo ublažavanje patrijarhalnih percepcija, pa se očuvanje časti kao motiv u modernim uvjetima može smatrati upitnim. Trend smanjenja broja žena osuđenih za čedomorstvo uvjetovan je drugim promjenama u društvu, prvenstveno lako dostupnim kontracepcijskim sredstvima ili dopuštenim pobačajima, kao i oslobađanjem žena od ekonomske ovisnosti o muškarcima. Uz to, treba imati na umu da postoji različito razumijevanje obitelji, jer u njoj više ne dominiraju muž i žena sa svojim potomstvom, već podjednako i izvanbračna majka s djetetom (Korać, 2011, 48). Emancipacija žena i sve pozitivniji odnos prema samohranim majkama trebali bi imati pozitivan učinak na smanjenje učestalosti ovog zločina.

Iako se u teoriji još uvijek lome koplja o privilegiranom karakteru čedomorstava, vidljivo je da u praksi postoji tendencija smanjenja broja čedomorstava. Nedavne statistike to potvrđuju. Tako u 2017., 2018. i 2019. godini nije pokrenut kazneni postupak zbog ubojstva djeteta pri porodu (SS, 2021). Međutim, 2020. godine pokrenuta su dva postupka (MUP, 2021, 53). Koliko su okolnosti uzrokovane pandemijom mogle utjecati, posebno je pitanje. Očito je da se opseg nasilja u obitelji povećao u Crnoj Gori iste godine (UNM, 2020, 47), tako da su ove okolnosti mogle utjecati na pojavu čedomorstva

nakon tri godine otkako je posljednji slučaj okončan u pravosudnom sustavu. Pored toga, osobito je vrijedna pažnje činjenica da su majke, jedna iz sela pored Pljevalja, a druga iz sela u okolici Podgorice, osumnjičene za čedomorstvo u 2020. godini, pošle u bolnicu zbog vrlo teškog zdravstvenog stanja nakon poroda u kućnim uvjetima (Vijesti, 24. 4. 2020, 4; Pobjeda, 19. 8. 2020, 6). Ginekolozi su ukazali na stanje primljenih rodilja, a policija je inicirala potragu koja je rezultirala pronalaskom tijela dvije mrtve beba. Dakle, dva života su ugašena, a još dva su dovedena u opasnost. Svakako, ova dva slučaja, iako ne mogu doprinijeti našoj analizi jer presude tek trebaju biti donesene, ukazuju da je potrebno omogućiti edukaciju i savjetovanje žena u ruralnim područjima kako bi se izbjegle kobne posljedice.

Činjenica da su slučajevi čedomorstva još uvijek prisutni pokazuje da represivno djelovanje nije postiglo svoju svrhu i da je na tom području potrebno preventivno djelovanje. Naime, širom Sjedinjenih Američkih Država postoje zakoni (tzv. “safe haven laws”) koji dopuštaju i reguliraju nekažnjeno napuštanje, odnosno ostavljanje neželjene djece na posebno određenim mjestima kako bi im se spasili životi (Ryznar, 2013, 466; Oaks, 2015, 7). Slična praksa pod nazivom “baby hatches” postoji u pojedinim europskim zemljama i to u Austriji, Njemačkoj, Češkoj, Švicarskoj, Poljskoj i Italiji (Klier et al., 2013, 5). Za razliku od ova dva vida nekažnjelog donošenja i ostavljanja djece, anonimni porod obezbjeđuje trudnici medicinsku pomoć u zdravstvenoj instituciji. Ovakav sustav rađanja postoji u trećini europskih zemalja (Mladenović, 2021, 448). Kao vid prevencije čedomorstva, anonimni porod se u Austriji pokazao kao mjera koja je uticala na smanjenje broja čedomorstava (Klier et al., 2013, 4–5; Grylli et al., 2016, 292–293). Svakako, uvođenje preventivnih mjera i njihovu vrstu treba prilagoditi potrebama i kulturi društva kako bi bile učinkovite.

ZAKLJUČAK

Izvanbračni prijestupi u drugoj polovici 19. stoljeća bili su aktualni društveni fenomen. Djelomično su bile objektivno uvjetovane jer je ženska populacija bila brojnija zbog činjenice da se broj muškaraca smanjio zbog krvne osvete, oslobodilačkih ratova i na kraju ekonomske migracije u Ameriku i druge dijelove svijeta.

Žena koja je začela izvan braka bila je izložena preziru okoline koji je potom prenesen na izvanbračno dijete. Suočena s tim teretom, kao i sa strahom da neće moći uzdržavati izvanbračno dijete, pronalazila je izlaz u ubojstvu novorođenčeta. Tako je izvanbračni zločin za mladu crnogorsku državu stvarao dva problema. Prvo je bilo uzdržavanje, a drugo često oduzimanje života izvanbračnog novorođenčeta. Prvi problem riješen je osnivanjem Fonda za izvanbračnu djecu 1894. godine. Sljedeći problem povezan s namjerno izazvanim pobačajem i čedomorstvom bio je predmet normativne aktivnosti u drugoj polovini 19. stoljeća koja je rezultirala uvođenjem preventivnih i palijativnih mjera. Lokalne vlasti nadzirale su trudnice za koje se sumnjalo da ugrožavaju život neželjenog djeteta koje je bilo dokaz o izvanbračnom prijestupu. Međutim, zbog tajnosti djela teško je bilo spriječiti čedomorstvo. Imajući to na umu, običaji i zakoni, prijetili su strogim kaznama.

Kamenovanje, koje je *Vasojevički zakon (1829)* predviđao za čedomorstvo, odraz je shvaćanja da je majka koja je svom djetetu oduzela život, zaslužila ne samo biološku smrt, već i gubitak časti. *Danilov zakonik (1855)* slijedio je ova običajna pravila i predviđao smrtnu kaznu za čedomorstvo. Međutim, izvori kažu da je ovo pravilo *Danilovog zakonika (1855)* ostalo mrtvo slovo na papiru jer sudovi nisu izrekli smrtnu kaznu, već su majku čedomorku osudili na zatvor. Iako smrtna kazna nije izvršena u Danilovo vrijeme, ona nije nestala iz pravnog sustava. Smrtna kazna je bila predviđena i za čedomorstvo i za namjerni pobačaj u *Naredbi o vanbračnoj djeci* iz 1884. godine što je pokazatelj da se država suočila s velikim brojem čedomorstava. Prema izvorima, sudska je praksa i ovaj put umanjila kaznu pa je umjesto smrtne kazne izrečena zatvorska kazna. Zatvor za čedomorstvo prvi je put propisan *Privremenim pravilima o vanbračnoj djeci*, a zatim i u svim narednim aktima. *Krivični zakonik* iz 1906. godine prihvatio je suvremena rješenja na polju kažnjavanja ovog djela i uveo u crnogorsko zakonodavstvo pretpostavku poremećaja uzrokovanog porodom, zbog čega je majka kažnjena blaže od običnog ubojice. Iako je bio napredan za razdoblje kada je donesen, ovaj je Zakonik pružao snažniju kaznenu zaštitu bračnoj djeci, jer je kazna za ubojstvo bračnog djeteta bila kazna zatvora do 15 godina, a za ubojstvo izvanbračnog djeteta do 12 godina. Dakle, *Krivični zakonik* iz 1906. godine uzeo je u obzir da je nezakonita majka bila izložena sramoti i nastojala je zaštititi svoj ugled.

Suvremeni crnogorski kazneni zakon predviđa zatvor za čedomorstvo kao privilegirani oblik ubojstva, kao što je slučaj u većini europskih pravnih sustava. Ipak, danas su se promijenile društvene prilike. Bračna i izvanbračna zajednica imaju isti pravni značaj, a bračna i izvanbračna djeca isti položaj. Bez obzira što su se društvene okolnosti promijenile u korist žena, čedomorstva su, iako u mnogo manjem obimu, dio naše stvarnosti. Sudovi u Crnoj Gori često izriču uvjetnu kaznu za ovaj zločin i pokazuju empatiju prema počiniteljima ovog zločina, koji je već privilegirani propisivanjem kraće kazne u odnosu na ubojstvo.

U domeni čedomorstva postoji prostor za primjenu sustava koji su se pokazali učinkovitima u njegovoj prevenciji. Dapače, u crnogorskoj pravnoj tradiciji praksa nekažnjenog napuštanja djece nije tolerirana, pa je moguće da se sustavi *baby hatches* ne bi mogli primijeniti. S druge strane, činjenica da su 2020. godine dvije majke osumnjičene za čedomorstvo rodile u kućnim uvjetima može navesti na pomisao da bi životi beba bili spašeni da su majke imale mogućnost anonimnog ili diskretnog poroda u zdravstvenoj ustanovi.

INFANTICIDE IN MODERN AND CONTEMPORARY MONTENEGRO

Milena KAVARIĆ

Mediterranean University, Faculty of Law-Podgorica, Josipa Broza Tita bb, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: milena.kavacic@unimediteran.net

Rajka ĐOKOVIĆ

University of Montenegro, Faculty of Law, 13 July Street number 2, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: rajkadj@ucg.ac.me

SUMMARY

This study focuses on the analysis of norms and court practice related to the crime of infanticide in two periods of Montenegrin history, which are significant from the aspect of the restoration of its statehood in the middle of the 19th and the beginning of the 21st century. The authors analyzed legal sources and supplemented them with knowledge preserved in Bogišić's Collections of Montenegrin customs and travelogues from the 19th century. At the same time, it was established that from the middle of the 19th century, the authorities tried to preserve the marital morality, which for a woman meant the life of a good mother and a faithful wife. Deviation from both roles is characteristic of infanticide, with the reaction of society being different. However, what remains the same is the fact that the victims of infanticide are still illegitimate children and that modern judges tend to show additional empathy towards infanticide by imposing suspended sentences. Indeed, a minimum prison sentence was imposed, which does not diminish the impression of empathy present. We pointed out that in Montenegro, as well as in other countries, various preventive measures were applied. In a significant number of European countries, adaptation of old and introduction of new preventive measures continued, while in Montenegro the search for ways to prevent infanticide stopped. It is a space where one should act and choose a modality that would be adequate to social needs. In Montenegrin legal tradition, the practice of unpunished abandonment of children is not tolerated, so it is possible that baby hatches systems could not be applied. In that case, anonymous and discreet delivery modalities could be considered. This article shed light on one segment of female criminality in Montenegro and can be used for a possible assessment of the existing penal policy.

Keywords: Montenegro, unmarried mother, extramarital child, filicide, abortion

IZVORI I LITERATURA

- Apelacioni sud u Podgorici (2014):** Kž. (Postupak po žalbi) br. 18/2014.
- Armstrong, Irene (1999):** Women and their ‘uncontrollable impulses’: The medicalisation of women’s crime and differential gender sentencing. *Psychiatry, Psychology and Law*, 6, 1, 67–77.
- Bacewicz, Aleksandra & Susan Friedman (2020):** Infanticide and the law. In: Shackelford Todd (ed.): *The Sage Handbook of Domestic Violence* London, SAGE Publications Ltd., 407–422.
- Beccaria, Cesare (1984):** O zločinima i kaznama. Split, Logos.
- Bogićević, Čedomir (2010):** Crnogorski pravno istorijski rječnik. Podgorica, Službeni list Crne Gore.
- Bogišić, Valtazar (2004a):** Građa u odgovorima iz različitih krajeva slovenskoga juga. Podgorica, CID.
- Bogišić, Valtazar (2004b):** Pravni običaji u Crnoj Gori, Hercegovini i Albaniji. Podgorica, CID.
- Bujuklić, Žika (2006):** *Forum Romanum*: rimska država, pravo, religija i mitovi. Beograd, Pravni fakultet Univerziteta, Centar za izdavaštvo i informisanje.
- Crew, Keith (1991):** Sex differences in criminal sentencing: Chivalry or patriarchy? *Justice Quarterly*, 8, 1, 59–83.
- Crnogorski zakonici I-IV (1998):** Crnogorski zakonici, 1796.–1916. Pravni akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore. U: Pavićević, Branko & Radoslav Raspopović (ur.): *Zbornik dokumenata*. Podgorica, Istorijski institut Republike Crne Gore.
- Čeč, Dragica (2007):** Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. *Acta Histriae*, 15, 2, 415–440.
- DACG, KCMP – Državni arhiv Crne Gore (DACG), Knjaževsko crnogorsko Ministarstvo pravde (KCMP),** Protokol presuda Velikog suda za vanbračne prestupe 1890–1891, f. 174.
- DACG, VS – Veliki sud (VS),** f. 26; f. 35a; f. 37; f. 51; f. 59; f. 68; f. 73; 79; f. 97.
- Damme, Catherine (1978):** Infanticide: The Worth of an Infant under the Law. *Medical History*, 22, 1–24.
- Danilović, Jelena (2000):** O odredbama Zakonika obšćeg crnogorskog i brdskog koje nijesu bile preuzete u Zakonik knjaza Danila. U: Šuković, Mijat (ur.): *Dvjesto godina Zakonika obšćeg crnogorskog i brdskog: radovi sa naučnog skupa*, Podgorica, 30. oktobar 1998. Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 9–23.
- Darovec, Darko (2017):** Blood Feud as Gift Exchange: The Ritual of Humiliation in the Customary System of Conflict Resolution. *Acta Histriae*, 25, 1, 57–96.
- Darovec, Darko, Ergaver, Angelika & Žiga Oman (2017):** The Language of Vengeance: A Glossary of Enmity and Peace. *Acta Histriae*, 25, 2, 391–432.
- Darovec, Darko (2019):** Keine Blutrache bei den Slovenen. Franc Miklošič and the Blood Feud of the Slavs. *Acta Histriae*, 27, 4, 713–744.
- Đurović, Mirčeta (2008):** Crnogorske finansije. Podgorica, CID, Centralna banka Crne Gore.

- Ergaver, Angelika (2016):** Pomiritev v običaju krvnega maščevanja: mediacija, arbitraža in obredje »nove zaveze« med strankama v sporu v crnogorskih in albanskih običajih. *Acta Histriae*, 24, 1, 101–130.
- Ergaver, Angelika (2017):** “First my Brother, then a Blood-taker, then my Brother Forever”. The Efficiency of the Traditional Peace-making Custom in Early Modern Age Montenegro and the Role of the Venetian Authorities in the Peace-making Process. *Acta Histriae*, 25, 1, 179–207.
- Flerike, Kurt (2009):** Crna Gora i Dalmacija, pogled u “zemlju kulisa”. Podgorica, CID.
- Glas Crnogorca. Cetinje, Zbirka Montenegrina NBCG “Đurđe Crnojević”, 1873–1922.**
- Grigorijatski, Grigorije (1995):** Samoživost i sloboda. U: Nikčević, Vesna (ur.): Svetinja života i čedomorstvo. Cetinje, Svetigora, 80–83.
- Grozđanić, Velinka & Dalida Rittossa (2011):** Povijesni razvoj kaznenopravnog statusa žena. U: Grozđanić, Velinka (ur.): Kada žena ubije. Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 15–100.
- Grylli, Chrissy, Brockington, Ian, Fiala, Christian, Huscsava, Mercedes, Waldhoer, Thomas & Claudia Klier (2016):** Anonymous Birth Law Saves Babies—optimization, Sustainability and Public Awareness. *Archives of Women’s Mental Health*, 19, 2, 291–297.
- Jelić, Ilija (1929):** Vasojevički zakon od dvanaest točaka. Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- Jokić, Ljiljana (2002):** Državnopravna istorija Crne Gore. Podgorica, Kulturno-prosvetna zajednica.
- Jovičević, Vladimir (1994):** Danilov Zakonik-snaga države. Podgorica, Oktoih, Priština, Grigorije Božović.
- Karadžić, Vuk (2017):** Crna Gora i Crnogorci. Podgorica, CID.
- Klier, Claudia, Grylli, Chrissy, Amon, Sabine, Fiala, Christian, Weizmann-Hennelius, Ghitta, Pruitt, Sandi & Hanna Putkonen (2013):** Is the Introduction of Anonymous Delivery Associated with a Reduction of High Neonaticide Rates in Austria? A Retrospective Study. *BJOG: An International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, 120, 4, 428–434.
- Kolarić, Dragana (2010):** Ubistvo deteta pri porođaju kao privilegovano ubistvo. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 48, 3, 291–312.
- Kolarić, Dragana (2015):** Krivična dela ubistva *de lege lata* i *de lege ferenda*, *Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 20, 2, 145–167.
- Korać, Radoje (2011):** Porodično pravo. Podgorica, (bez izdavača).
- Krešić, Mirela (2011):** Pozakonjenje izvanbračne djece usljed ratnih okolnosti – naredba hrvatskog bana iz 1917. U: Leutar, Zdravka (ur.): Socijalni rad i borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti – profesionalna usmjerenost zaštiti i promicanju ljudskih prava. Zagreb, Zaklada Marija de Mattijas, 185–201.
- Krivični zakonik Crne Gore (2003):** Službeni list Republike Crne Gore, br. 70/03.
- Kulauzov, Maša (2011):** Položaj vanbračne dece u porodičnoj zadruzi prema običajnom pravu Južnih Slovena. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 45, 3, 543–551.

- Kulauzov, Maša (2012):** Odredbe o vanbračnoj deci u crnogorskom zakonodavstvu XIX veka. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 46, 3, 285–295.
- Lipovac, Jovan. (2001):** Crnogorac i Crnogorka. Podgorica, CID.
- Lonza, Nella (2001):** Dvije izgubljene duše: Čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667.–1808.). Anali Zavoda za povjesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 39, 261–303.
- Lukić, Natalija (2019):** Nasilnički kriminalitet žena. U: Ignjatović, Đorđe (ur.): Kaznena reakcija u Srbiji: tematska monografija. Beograd, Pravni fakultet Univerziteta, 327–348.
- Mac Cormick, Neil (2014):** Institucije prava, Ogledi iz teorije prava. Zagreb, Naklada Breza.
- Marinović, Svetislav (2007):** Kaznena istorija Crne Gore. Podgorica, Crnogorska izdanja.
- Marković, Nikola (1973):** Brak u Crnoj Gori do 1904. godine. Cetinje, (bez izdavača).
- Marković, Savo (2016):** Pravni običaji kod Moračana i Rovčana. Podgorica, Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća.
- Marković, Savo (2019):** Kazne beščašća u uporednoj i crnogorskoj pravnoj tradiciji. Podgorica, Književna zadruga Srpskog narodnog vijeća.
- Matović, Tamara (2014):** Namerni pobačaj i čedomorstvo u vizantijskom krivičnom pravu. U: Rakocija, Miša (ur.): Niš i Vizantija: zbornik radova XII. Niš, Grad Niš, Univerzitet Niš, Pravoslavna Eparhija niška, Niški kulturni centar, 661–672.
- Michalik, Kerstin (2006):** The Development of the Discourse on Infanticide in the Late Eighteenth Century and the New Legal Standardization of the Offense in the Nineteenth Century. U: Gleixner, Ulrike & Gray, Marion (ur.): Gender in Transition: Discourse and Practice in German-Speaking Europe, 1750–1830. Ann Arbor, Michigan University Press, 51–71.
- Mijović, Pavle (1940):** Pobačaj na selu u Crnoj Gori. Socijalno medicinski pregled, 12, 116–125.
- Milotić, Dunja & Mateo Vlačić (2021):** Čedomorstvo u kaznenom zakonu iz 1852. Pravno uređenje i sudska praksa u Hrvatskoj i Slavoniji. Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, 42, 1, 71–90.
- Mišur, Ivo (2018):** Kraljeva dica u Vrlici. Anali za povjest odgoja, 15/16, 87–94.
- Miličević, Miloš (1992):** Infanticid-porodičnopravni pristup. Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, 32/33, 113–118.
- Milner, Larry (2000):** Hardness of Hart/Hardness of life: The Stain of Human Infanticide, Lanham [etc.], University Press of America.
- Mladenović, Tamara (2021):** Pravo na anonimni porođaj naspram prava deteta na identitet. Pravni zapisi, 12, 2, 443–463.
- Modly, Duško (1998):** Metodika istraživanja čedomorstva. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet kriminalističkih nauka.
- Moseley, Kathryn (1986):** The History of Infanticide in Western Society. Issues in Law and Medicine, 1, 5, 345–361.

- Mrkaić, Jelena (2020):** Reconstructing Culture through Linguistically Coded Gender Stereotypes – the Case of Petar II Petrović Njegoš Phraseology. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 1, 65–80.
- Mrvić Petrović, Nataša (1996):** Ubistvo deteta pri porođaju. *Pravni život*, 1, 9, 65–74.
- MUP (2021):** Izvještaj o radu i stanju u upravnim oblastima iz nadležnosti Ministarstva unutrašnjih poslova, sa samostalnim organom uprave za 2020. godinu. <https://www.gov.me/dokumenta/f1fea6a0-50da-4e0a-a90e-5598c81938df> (last access: 2022-06-25).
- Myftari, Kreshnik & Gentian Vyshka (2014):** Mission impossible: upholding successfully a charge of infanticide in the Albanian legal practice. *Journal of Medical Ethics and History of Medicine*, 7, 3, 1–5.
- Nikopoljski, Meletije (1995):** Abortus kao ozakonjeno deteubistvo. U: Nikčević, Vesna (ur.): *Svetinja života i čedomorstvo*. Cetinje, Svetigora, 15–31.
- Novoselec, Petar (2009):** Čedomorstvo i teško ubojstvo usmrćenjem djeteta: antinomijska u Kaznenom zakonu. U: Turković, Ksenija, Maršavelski, Aleksandar & Sunčana Roksandić Vidlička (ur.): *Liber Amicorum Zvonimir Šeparović*. Od kaznenog prava do viktimologije. Zbornik radova u čast 80. rođendana profesora. Zagreb, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 329–344.
- Oaks, Laury (2015):** Giving up Baby: Safe Haven Laws, Motherhood, and Reproductive Justice. New York, New York University Press.
- Oberman, Michelle (2016):** Understanding Infanticide in Context: Mothers Who Kill, 1870-1930 and today. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 92, 3, 707–737.
- Oberman, Michelle (2003):** Mothers Who Kill: Cross-cultural Patterns in and Perspectives of Contemporary Maternal Filicide. *International Journal of Law and Psychiatry*, 26, 493–514.
- Oberman, Michelle (2003a):** A Brief History of Infanticide and the Law. U: Spinelli, Margaret (ur.): *Infanticide: Psychosocial and Legal Perspectives on Mothers Who Kill*. Washington, London, American Psychiatric Publishing, Inc., 3–18.
- Osnovni sud u Podgorici (2009):** K.br.1984/2008. <https://sudovi.me/osp/odluka/708> (last access: 2022-06-15).
- Osnovni sud u Nikšiću (2013):** K. br. 1009/2012. <https://sudovi.me/osnk/odluka/64197> (last access: 2022-06-15).
- Osnovni sud u Rožajama (2016):** K. br. 67/16. <https://sudovi.me/osro/odluka/193122> (last access: 2022-07-15).
- Pastović, Dunja (2016):** Kažnjavanje čedomorstva na hrvatskom području do kodifikacije kaznenom materijalnog prava 1852.godine. *Hrvatski ljetopis za kaznene znanosti i praksu*, 23, 1, 121–152.
- Pavićević, Branko (1963):** Crna Gora u ratu 1862. godine. Beograd, Istorijski Institut.
- Peiffer, Elizabeth (2005):** The Death Penalty in Traditional Islamic Law and as Interpreted in Saudi Arabia and Nigeria. *William & Mary Journal of Women and the Law*, 11, 3, 507–539.

- Pejović, Đorđe (1962):** Iseljavanje Crnogoraca u 19. vijeku. Titograd, Istorijski Institut NR Crne Gore.
- Petrović, Petar Njegoš I. (1935):** Poslanice. Cetinje, Cetinjsko istorijsko društvo.
- Petrović, Radmila (1929):** Zakonik Petra I vladike crnogorskog: istorijsko-pravna rasprava. Cetinje, (bez izdavača).
- Pobjeda.** 19.08.2020. Podgorica, Nova Pobjeda d.o.o., 1944–
- Radbill, Samuel (1987):** Children in a world of violence: a history of child abuse. In: Helfer, Ray & Ruth Kempe (Eds.): *The Battered Child* (3rd Edition). Chicago, University of Chicago Press, 3–20.
- Rajković, Nikola (1998):** Crnogorski sudovi: isprave 1879/1899. Podgorica, CID.
- Rašović, Zoran (2017):** Crnogorska služba Valtazara Bogišića, (Ne)završeni zakonski projekti. Podgorica, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti (CANU).
- Ryznar, Margaret (2013):** A Crime of Its Own? A Proposal for Achieving Greater Sentencing Consistency in Neonaticide and Infanticide Cases. *University of San Francisco Law Review*, 47, 3, 459–486.
- Scott, Terri, Brown, Shelley & Kayla Wanamaker (2019):** Female Offenders: Trends, Effective Practices, and Ongoing Debates. In: Polaschek, Devon, Day, Andrew & Clive Hollin (eds.): *The Wiley international handbook of correctional psychology*, 297–314.
- Stanojević, Gligor (1953):** O vezama Boke i Crne Gore u XVI v. *Spomenik odeljenja društvenih nauka*, CIII, 5, 21–23.
- Stojanović, Petar (1967):** Vanbračna djeca i njihovi prirodni roditelji u bivšoj Crnoj Gori. *Pravni zbornik*, 15, 3, 85–117.
- Stojanović, Petar (2009):** Oglеди iz crnogorske istorije prava. Podgorica, CID.
- Stojanović, Zoran (2007):** Krivično pravo: posebni dio. Beograd, Pravna knjiga.
- Somier, Viala (1994):** Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru. Cetinje, Podgorica, Izdavački centar Cetinje, CID.
- Srzentić, Nikola & Aleksandar Stajić (1970):** Krivično pravo, Opšti i posebni dio. Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika.
- SS – Sudski savjet Republike Crne Gore (2021):** Pregled predmeta za član 146-Ubistvo djeteta pri porođaju, 05.04.2021.
- Šćepanović, Milovan (1998):** O novcu na tlu Crne Gore: (do 1918.g.). Kolašin, Podgorica, Asocijacija sporta, informacija i culture (ASIK), Pobjeda.
- Tanaka, Cintia, Berger, William, Valença, Aleksandre, Coutinho, Evandro, Jean Luis, Girardin, Fontenelle, Leonardo & Mauro Mendlowicz (2017):** The worldwide incidence of neonaticide: a systematic review. *Archives of Women's Mental Health*, 20, 249–256.
- Taranovski, Teodor (1996):** Istorija srpskog prava u Nemanjičkoj državi. Beograd, Službeni list SRJ.
- Tepavčević, Ivan (2018):** Pogledi Valtazara Bogišića na Crnu Goru i crnogorsko društvo, krvna osveta-između tradicije i modernog društva. *Annales, Series Historia et Sociologia*. 28, 3, 495–522.
- Tomović, Slobodan (2006):** Moralna tradicija Crnogoraca. Podgorica, CID.

- Tomašević, Mirna (2014):** Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece. *Pravnik*, 47, 1, 95, 73–97.
- Tripkovic, Milena & Mojca Mihelj Plesnicar (2018):** Women's crime and punishment worldwide. In Plesnicar, Mihelj Mojca, Šelih, Alenka & Katja Filipčič (eds.): *Ženske in kriminaliteta: Značilnosti ženske kriminalitete in družbeno odzivanje nanjo*. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 9–25.
- Turković, Ksenija & Aleksandar Maršavelski (2010):** Nacrt posebnog dijela novog Kaznenog zakona - pregled pet glava. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 17, 2, 503–551.
- UNM (2020):** United Nations Montenegro: Izvještaj o brznoj procjeni socijalnog utucaja epidemije COVID-a 19 u Crnoj Gori. <https://montenegro.un.org/en/download/49558/90471> (last access: 2022-03-10).
- Vijesti.** 24.04.2020. Podgorica, Daily Press, 1997–
- Viši sud u Bijelom Polju (2013):** K. br. 30/2013. <https://sudovi.me/vsrbp/odluka/67810> (last access: 2022-06-15).
- Vuksan, Dušan (1935):** Crnogorski praviteljstvujući Senat. *Zapisi*, 8, 6, 327–330.
- Vlahović, Petar (1968):** Vanbračno dete i neke njegove osobine po našem narodnom predanju. Referati XIII Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Skopje, 373–378.
- Vodinić, Vladimir (2017):** Građansko pravo, uvod u građansko pravo i opšti deo građanskog prava. Beograd, Pravni fakultet Univerzitet Union Beograd, JP Službeni glasnik.
- Weren Wim (2012):** The Use of Violence in Punishing Adultery in Biblical Texts (Deuteronomy 22:13–29 and John 7:53–8:11). U: Villiers, Pieter & Jan Willem van Henten (ur.): *Coping with Violence in the New Testament*. Leiden, Brill, 133–150.
- Williamson, Laila (1978):** Infanticide: An Antropological Analysis. U: Kohl, Marvin (ur.): *Infanticide and the Value of Life*. Buffalo, New York, Prometheus, 61–75.
- Završnik, Aleš (2011):** Feministička kritika prava i kaznenopravnog sustava. U: Grozdanić, Velinka (ur.): *Kada žena ubije*. Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 195–225.